

Jaśkiewicz, Bronisław

Działalność towarzystw oświatowych w Tarnowie w latach autonomii galicyjskiej

Rozprawy z Dziejów Oświaty 17, 105-142

1974

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BRONISŁAW JAŚKIEWICZ

DZIAŁALNOŚĆ TOWARZYSTW OŚWIATOWYCH W TARNOWIE
W LATACH AUTONOMII GALICYJSKIEJ

I. TOWARZYSTWA OŚWIATOWE W GALICJI

Autonomia w Galicji i na Śląsku Cieszyńskim upodabniała prawnie stosunki miejscowe do panujących już w konstytucyjnych krajach Zachodu. Pracę oświatową krępowały jednak liczne więzy, m. in. pozostałości z okresu pańszczyźnianego, które wycisnęły ślad na psychice ludności, a zarazem upośledzenie gospodarcze Galicji. Instytucje kierownicze kraju znalazły się w rękach arystokracji i szlachty. Było to konsekwencją klęski demokracji, która w okresie Wiosny Ludów nie uzyskała poparcia mas. Już w latach sześćdziesiątych XIX w. stanęły przed władzami autonomicznymi nabrzmiałe problemy społeczne kraju wchodzącego w okres kapitalizmu, a przede wszystkim stworzenie przemysłowego mieszczaństwa i podniesienie klasy chłopskiej. Rozwiązanie ich stworzyć by mogło siłę społeczno-polityczną, przeciwstawiającą się dominującej w kraju sile szlachecko-arystokratycznej i nakłoniło ją do zwalczania wszelkiej pracy o charakterze gospodarczym czy kulturalno-oświatowym na gruncie miejskim i wiejskim. Przedstawiciele obozu konserwatywno-stańczykowskiego występowali przeciw przymusowi szkolnemu i oświacie jako źródle niezadowolenia społecznego¹. Wrogie nastawienie konserwatystów w sejmie wobec powszechności, przymusowości i świeckiego charakteru szkoły ludowej, dominujący wpływ klerykałizmu, prześladowanie postępowych elementów wśród nauczycielstwa, głodowe pensje nauczycieli ludowych i obniżanie poziomu ich wykształcenia wpływały na utrzymanie się w Galicji najwyższego spośród krajów monarchii austriackiej procentu analfabetów. Na skutek tego

¹ W. Feldman, *Stronnictwa i programy polityczne w Galicji 1846—1906*, t. I, Kraków 1907, s. 182, t. II — s. 15, 19; H. Radlińska, *Oświata dorosłych*, Warszawa 1947, s. 84—85; S. Kieniewicz, *Historia Polski 1795—1918*, Warszawa 1968, s. 312—313.

analfabetyzm w Galicji przybrał zatrważające rozmiary. Na podstawie danych z trzech kolejnych dziesiątków lat procent analfabetów przedstawiał się następująco: w 1880 r. — 77% ogółu ludności, w 1890 — 67%, a jeszcze w 1900 na 5 124 325 mieszkańców przypadało 2 868 052 analfabetów, czyli 58%. Ten wysoki procent analfabetów i niewystarczająca sieć szkół, do których jeszcze w latach dziewięćdziesiątych XIX w. uczęszczało zaledwie 68% ogólnej liczby dzieci w wieku szkolnym, skłoniły postępowe elementy społeczeństwa galicyjskiego do prac nad podniesieniem oświaty szkolnej i pozaszkolnej².

W latach sześćdziesiątych XIX w., z inicjatywy obozu liberalno-demokratycznego zaczyna się ruch społeczno-ekonomiczny i kulturalno-oświatowy wśród mieszczaństwa, jak również próby ożywienia pracy oświatowej wśród chłopów. Niewielka grupa ofiarnych pionierów z bliskim Franciszkowi Smolce młodym dziennikarzem Tadeuszem Romanowiczem, wykorzystuje możliwości prawne, inicjuje stowarzyszenia samopomocowe i zarobkowe, kasy zaliczkowe, straże pożarne, stowarzyszenia gimnastyczne, pedagogiczne, wydawnictwa tanich książek, Gwiazdy Rzemieślnicze, towarzystwa oświatowe³.

Pracę na odcinku wiejskim podjęło już na parę lat przed powstaniem styczniowym grono kobiet lwowskich, zorganizowane przez Zofię Romanowiczównę w Stowarzyszenie im. Klaudii Potockiej, od którego ten ruch nazwano klaudynkami. Początkowo Stowarzyszenie stawiało sobie zadania wyłącznie samokształceniowe. Później, pod wpływem korespondencji z Poznania Tworzymira (ks. Józefa Romana Chociszewskiego) na łamach lwowskiego „Dziennika Literackiego”, podjęło akcję na polu szerzenia czytelnictwa wśród ludu i fundowania stypendiów dla biednych synów chłopskich. Klaudyнки założyły w Sokalu pierwszą w Galicji czytelnię dla ludu⁴, a następnie czytelnie w Brodach, Złoczowie, Olesku, Wełdzierzu, Gródku, Dubiecku, Szczercu, Komarnie, Rudkach i innych miasteczkach oraz wsiach przeważnie wschodniej Galicji, jak również dla młodzieży rzemieślniczej w stolicy kraju Lwowie. Wyniki patriotycznej działalności oświatowo-kulturalnej klaudynek uwydatniały się również w sferze politycznej, m. in. licznym udziałem młodzieży rzemieślniczej z czytelnii lwowskiej i chłopów haczowskich w powstaniu

² Światłomir [S. Zaleski], *Ciemnota Galicji w świetle cyfr i faktów 1772—1902. Czarna księga szkolnictwa galicyjskiego*, Lwów 1904, s. 179—180; J. Hulewicz, *Zarys dziejów pracy kulturalno-oświatowej*, Warszawa 1960 (TWP, skrypt), t. II, s. 86—87.

³ H. Radlińska, *Oświata dorosłych*, s. 84—85.

⁴ Pod pojęciem czytelnii nie należy rozumieć czytelnii w dzisiejszym słowa tego znaczeniu, lecz raczej połączenie wypożyczalni ze świetlicą. Zob. Z. Romanowiczówna, *Klaudyнки*, Lwów 1913, s. 14—15.

1863 r. W zmienionej, szczątkowej formie jako Kółko im. Klaudii Potockiej przetrwało do początków lat dziewięćdziesiątych XIX w. W związku z rozwojem działalności Towarzystwa Oświaty Ludowej i powstaniem Towarzystwa Szkoły Ludowej rozwiązało się i przekazało swoje fundusze na rzecz Skarbu Narodowego w Rapperswillu i społecznych organizacji kobiecych. Stowarzyszenie przygotowało do pracy oświatowej, pojmowanej w duchu narodowym i solidarystycznym, spory zastęp kobiet z klasy mieszczańskiej i ziemiańskiej⁵.

W 1866 r. demokratą szlachecki Alfred Młocki utworzył we Lwowie komitet, który przystąpił do systematycznego wydawania książeczek ludowych i rozpowszechniania ich bezpośrednio wśród chłopów z pominięciem zwykłych dróg handlowych. W 1867 wymieniony komitet przeorganizowano na lwowskie Towarzystwo Oświaty Ludowej. Towarzystwo zamierzało ogarnąć siecią swych oddziałów powiatowych i czytelń całą Galicję. Wynikiem jego kilkuletniej działalności było zorganizowanie kilkunastu oddziałów powiatowych, założenie kilkudziesięciu czytelń i opublikowanie kilku książek. Wkrótce jednak upadło ono wskutek braku funduszy na dalszą działalność⁶.

Zbliżone założenie i zakres działalności reprezentowało krakowskie Towarzystwo Przyjaciół Oświaty. Skupiło w swych szeregach, obok demokratów szlacheckich, z którymi związany był założyciel i rzeczywisty kierownik Franciszek Trzeciecki, również przychylniejsze wówczas oświacie elementy spośród starych konserwatystów krakowskich takich, jak hr. Adam Potocki, i wchodzących w życie polityczne młodych stańczyków, m. in. Józefa Szujskiego⁷. W programie działalności postawiło jako naczelne zadanie szerzenie oświaty na wsiach⁸. W rzeczywistości

⁵ Z. Romanowiczówna, *op. cit.*, s. 1—90; J. Stapiński, *Pamiętniki*, do druku przygotował oraz wstępem i przypisami opatrzył K. Dunin-Wąsowicz, Warszawa 1959, s. 174—175; S. Rymar, *Haczów, wieś ongiś królewska (1350—1960)*, Kraków 1960, s. 223—224; J. Białynia Chołodecki, *Półwiekowa przeszłość Stowarzyszenia Katolickiej Młodzieży Rękodzielniczej „Skala” we Lwowie*, Lwów 1906, s. 109.

⁶ J. Amborski, *Sprawa oświaty ludowej w Galicji*, [w:] *Pamiętnik zjazdu literatów i dziennikarzy polskich*, t. I, Lwów 1884, s. 1.

⁷ J. Szujski, *Kilka myśli o obowiązkach narodu względem ludu w sprawie oświaty. Rzecz czytana na konferencji urządzanej przez Tow. Przyjaciół Oświaty dn. 24 maja 1869 r.*, Kraków 1869, odbitka z „Kraju”, s. 8; W. Feldman, *op. cit.*, t. I, s. 183; H. Radlińska, *Dzieje oświaty pozaszkolnej*, Warszawa 1934, odbitka z *Encyklopedii wychowania*, t. I, 1933, s. 25; K. Wojciechowski, *Oświata Ludowa 1863—1905 w Królestwie Polskim i Galicji*, Warszawa 1954, s. 62, 162—164.

⁸ Towarzystwo Przyjaciół Oświaty występuje niekiedy pod nazwą Stowarzyszenia dla Szerzenia Oświaty po Wsiach. Zob. W. Feldman, *op. cit.*, t. I, s. 183; H. Radlińska, *Dzieje oświaty pozaszkolnej*, s. 25; tejsze, *Oświata dorostłych*, s. 84.

główny kierunek zwróciło na odcinek wydawnictw ludowych, natomiast zakładanie czytelni — w przeciwieństwie do lwowskiego Towarzystwa — ujęło wśród drugorzędnych celów swej działalności, z góry ograniczając swe dopuszczalne zamierzenia do liczby kilkunastu czytelni⁹. Towarzystwo Przyjaciół Oświaty, ze względu na silną opozycję konserwatystów w Krakowie, musiało od początku iść z nimi na kompromis ideowy, który wyraził się również w przesunięciach personalnych, jak np. przekazaniu prezesury wspomnianemu hr. Adamowi Potockiemu. Mimo tego nie uzyskało poparcia u większości konserwatystów, wrogich oświacie ludu. Z początkiem lat siedemdziesiątych XIX w. podzieliło los Towarzystwa lwowskiego¹⁰. Obydwa pokrewne ideowo towarzystwa oświatowe istniejące w Galicji u progu ery autonomicznej, powstały, rozwinęły działalność i upadły w podobnych okolicznościach. Podjęły pionierski trud pierwszej na szerszą skalę działalności na polu oświaty pozaszkolnej wśród chłopów.

Ruch oświatowy pod zaborami posiadał ideowego sojusznika w pisarzu, działaczu politycznym i popularyzatorze wiedzy ekonomicznej Karolu Forsterze, przebywającym na emigracji w Paryżu, a następnie w Berlinie. Forster w 1868 wystąpił z projektem założenia na ziemiach polskich sieci publicznych bibliotek powiatowych, gminnych i miejskich oraz przeznaczył na ten cel po zniżonych cenach lub bezpłatnie wszystkie swoje wydawnictwa oświatowe¹¹.

W 1872 grupa liberałów ziemiańskich i mieszczańskich — m. in. Franciszek Dobrowolski, mąż zaufania Józefa Ignacego Kraszewskiego i były członek Rządu Narodowego w powstaniu styczniowym, Mieczysław Łyskowski, propagator Wydawnictwa Książek Tanich i Pożytecznych Franciszka Trzecieckiego¹², Franciszek Kosiński, uczestnik odsłonięcia po-

⁹ Bibl. Ossolineum we Wrocławiu. Rkps 5918 II, Korespondencja H. Schmitta, Lata 1845—1882, t. X, List F. Trzecieckiego do H. Schmitta z 4 XII 1868, s. 73—75, zaproszenie na zebranie TPO w dniu 24 V 1868 podpisane przez F. Trzecieckiego, s. 77; Arch. Bibl. PAN Kraków. Rkps 3172. List A. Potockiego do F. Trzecieckiego datowany z Wiednia 27 II 1870.

¹⁰ W. Feldman, *op. cit.*, t. II, s. 183; H. Radlińska, *Oświata dorosłych*.

¹¹ [K. Forster], *Przez oświatę do wolności. Słowo o rozwoju praktycznej oświaty i założeniu stu bibliotek powiatowych, gminnych, publicznych w różnych częściach Polski*, Berlin 1869, s. 1—15; tegoż, *Kwestia oświaty powszechnej. Odezwa do rodaków w celu założenia znacznej liczby bibliotek powiatowych, miejskich i gminnych w różnych częściach Polski i wyniknąć stąd mającego wieczystego funduszu, na coroczną pomoc dla niezamożnego ucznia Polskiego, poświęcającego się naukom ekonomii politycznej*, [Berlin 1869], s. 1—16; M. Tyrowicz, *Forster Karol*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. VII (dalej cyt.: *PSB*, VII), s. 67—69.

¹² Bibl. Oss. we Wrocławiu. Rkps 5918 II, Korespondencja H. Schmitta. Lata 1845—1882, t. X. List F. Trzecieckiego z 10 IV 1867, s. 65—68.

mnika stulecia konfederacji barskiej w Rapperswilu 1868 r.¹³, Władysław Niegolewski, długoletni prezes Koła Polskiego, i Władysław Bentkowski, publicysta — założyła w Poznańskim Towarzystwo Oświaty Ludowej. TOL pragnęło zyskać poprzez akcję oświatową szersze wpływy w masach chłopskich i drobnomieszczańskich. Statut stowarzyszenia nakreślił następujące cele pracy oświatowej wśród ludu: „Zakładanie bibliotek ludowych oraz wspieranie wydawnictw ludowych; kolportowanie książek i obrazków po jak najtańszych cenach; zakładanie i wspieranie ochronek po wsiach i miastach”. Od początku przeciw TOL występował zarówno polscy klerykałowie, jak władze pruskie. I tak arcybiskup Mieczysław Ledóchowski zakazał księżom należenia do wspomnianego towarzystwa, władze zaś — nauczycielom. Stopniowo jednak zaczęły przenikać do niego wpływy ultramontanizmu i kler przejmował kierownictwo terenowych organizacji TOL. Pod wpływem represji politycznych w okresie Kulturkampf u zarówno na odcinku życia narodowego, jak i religijnego, doszło do powołania nowych władz Towarzystwa, złożonych z przedstawicieli zwalczających się dotąd środowisk liberalnych i klerykalnych. Skoro jednak TOL rozciągnęło swoją działalność na sprawy polityczne, zostało rozwiązane przez władze w 1879 r. Kontynuacją jego było założone w 1880 Towarzystwo Czytelni Ludowych, o węższym zakresie działalności, ale znacznie trwalsze. TCL w celu uniknięcia konfliktu z władzami z góry wyrzekło się akcji odczytowej i całość wysiłków skupiło na rozwijaniu czytelnictwa. Do 1905 r. rozesłało w terenie przeszło pół miliona książek polskich. Działalnością swoją ogarnęło ziemie Wielkopolski, Śląska, Warmii i Mazur. Odegrało też wybitną rolę w walce o język polski¹⁴.

Około 1875 r. powstało w Warszawie, pierwsze po upadku powstania styczniowego, nielegalne kółko patriotyczne przejęte duchem niepodległościowym, pragnące szerzyć narodową oświatę ludową, pod nazwą Związku Synów Ojczyzny, założone przez młodego literata Adama Szymańskiego. W kontakcie z nim Bronisław Deskur założył pod tą samą nazwą podobną organizację tajną we Lwowie. Odezwa wydana przez Związek Szymańskiego, spowodowała anonimową, denuncjatorską broszurę *Na jaw!* (Poznań 1878), której — jak się później okazało — autorem był Paweł Popiel. Denuncjacja spowodowała uwięzienie Adama

¹³ Arch. Bibl. PAN Kraków. Rkps 2569. Akta Towarzystwa Narodowo-Demokratycznego we Lwowie.

¹⁴ J. Kisielewski, *Światła w mroku. 50 lat TSL*, Poznań 1930; W. Jakóbczyk, *Biblioteki ludowe*, [w:] *Studia nad dziejami Wielkopolski w XIX w. Dzieje pracy organicznej*, t. II (1850—1890), Warszawa 1959; *Historia Polski*, pod red. Z. Kormanowej i J. Pietrzak-Pawłowskiej, t. III, cz. 1, Warszawa 1963, s. 255—257, 805.

Szymańskiego, Jana Ludwika Popławskiego i innych, co przyczyniło się do upadku organizacji lwowskiej¹⁵.

Pionier ruchu ludowego w Galicji ks. Stanisław Stojałowski zawiązał w 1878 Towarzystwo Ludowe Pracy i Oświaty, wzorując się na istniejących w Poznańskim kółkach rolniczych. Towarzystwo to postawiło sobie za zadanie niesienie oświaty chłopom polskim i ukraińskim w duchu katolicko-narodowym, jak również podnoszenie poziomu rolnictwa i przemysłu wiejskiego. Towarzystwo Ludowe Pracy i Oświaty, mimo solidarystycznej ideologii, było pierwszą chłopską organizacją oświatową w Galicji i jako takie napotykało szczególne szykany sfer obszarnczych i uległych im władz administracyjnych. W 1882 r. zostało przejęte przez obszarncików i przemianowane na Towarzystwo Kółek Rolniczych. Odtąd posłusznie spełniało wyznaczoną mu przez obszarncików rolę narzędzia ich wpływów na wsi, toteż zatraciło swój pierwotny charakter oświatowy, coraz więcej uwagi poświęcając zbiorowym operacjom handlowym i zakładaniu sklepów wiejskich¹⁶. Korzyści z działalności Kółek Rolniczych służyły przede wszystkim bogatszym chłopom.

Założenie przez J. I. Kraszewskiego w r. 1881 we Lwowie Macierzy Polskiej ożywiło ruch oświatowy postępowej inteligencji w Galicji, który znalazł wyraz z początkiem lat osiemdziesiątych XIX w. w powstaniu Towarzystw Oświaty Ludowej, zajmujących się szerzeniem czytelnictwa i oświaty wśród ludu przez organizowanie czytelni i urządzenie odczytów. Pierwszym z nich było, zawiązane w 1881 przez wybitnego historyka Aleksandra Hirschberga, Stowarzyszenie Oświaty Ludowej dla Lwowa i okolicy, przemianowane w 1888 na Lwowskie Towarzystwo Oświaty Ludowej¹⁷.

Powstanie pod koniec 1881 r. w Krakowie tygodnika demokratycznego „Reforma” i zaangażowanie na jego redaktora związanego dotąd ze Lwowem Tadeusza Romanowicza zaktywizowało krakowskie koła mieszczańskie i liberalno-demokratyczne¹⁸. Opierając się na kręgu współ-

¹⁵ [P. Popiel], *Na jaw!*, Poznań 1878; W. Feldman, *op. cit.*, t. I, s. 164—165; *Parlament Rzeczypospolitej Polskiej 1919—1927*, pod red. profesorów H. Mościckiego i W. Dzwonkowskiego, Warszawa 1928, s. 177.

¹⁶ J. Zamorski, *Ks. Stanisław Stojałowski*, Bielsko 1931, s. 2—35; T. Kątski, *Ks. Stanisław Stojałowski i jego działalność społeczno-polityczna*, t. I (1875—1900), Lwów 1937, s. 50—52; S. Kowalczyk, J. Kowal, W. Stankiewicz, M. Stański, *Zarys historii polskiego ruchu ludowego*, t. I, 1864—1918 (makieta), Warszawa 1963, s. 34—35.

¹⁷ *Bibl. Oss. we Wrocławiu. Rkps 12664 III, Papiery Bełzów, Akta Macierzy Polskiej. List fundacyjny Macierzy Polskiej, 1882, s. 1—12; „Pogoń”, 1882, nr 9, s. 6; Sprawozdanie Wydziału Towarzystwa Oświaty Ludowej we Lwowie z czynności za czas od 15 czerwca 1902 do 31 grudnia 1903, Lwów 1904, s. [3].*

¹⁸ W. Feldman, *op. cit.*, t. II, s. 28—29; A. J. Mikulski, *Adam Asnyk*, [Łódź] 1948, s. 11.

pracowników „Reformy” jej wydawca i współredaktor, poeta, dr Adam Asnyk, powołał do życia Towarzystwo Oświaty Ludowej w Krakowie i z początkiem stycznia 1882 r. wziął udział w otwarciu pierwszej czytelnicy TOL, powstałej z inicjatywy ks. Józefa Kufla, proboszcza w Bieżanowie pod Krakowem¹⁹. W składzie zarządu TOL znaleźli się m. in.: prezydent miasta Krakowa dr Ferdynand Weigel (prezes), Adam Asnyk (wiceprezes), historyk i publicysta Kazimierz Bartoszewicz, prof. UJ ks. dr Władysław Chotkowski, adwokat dr Wilhelm Dadlez, nauczyciel Julian Maciołowski, dr Tadeusz Ożóg, Tadeusz Romanowicz, protektor oświaty dr Jonatan Warschauer, lekarz Józef Wiczkowski. W ciągu pierwszego roku swej działalności zdołało Towarzystwo założyć 29 czytelnicy w powiatach chrzanowskim, krakowskim i wielickim. Wkrótce konserwatyści rozpoczęli gwałtowną kampanię przeciw krakowskiemu TOL i kontynuowali ją do chwili przejścia zarządu przez klerykałów pod prezesurą ks. dra Józefa Sebastiana Pelczara, późniejszego długoletniego biskupa przemyskiego. Podobnie jak w Poznaniu arcybiskup Mieczysław Ledóchowski, tak w Krakowie kardynał Albin Dunajewski zabronił duchowieństwu brania udziału w pracach TOL. Uzasadnił to brakiem wyraźnego zaznaczenia w statucie ściśle katolickiego kierunku²⁰.

Pod wpływem Towarzystw lwowskiego i krakowskiego zawiązały się w latach 1882—1883 Towarzystwa Oświaty Ludowej w Bochni, Gorlicach, Jaśle, Nowym Targu, Przemyślu, Rzeszowie, Stanisławowie i Tarnowie. Większość z nich upadła po kilku latach. Bocheńskie dało początek dobrze rozwijającej się czytelnicy ludowej, stanisławowskie, rzeszowskie i gorlickie utrzymało się do połowy lat dziewięćdziesiątych XIX w.²¹ Upadek wymienionych towarzystw nastąpił w wyniku rozłamów, braku koordynacji pracy, rozproszenia wysiłków i wiązał się z działalnością i wzajemnymi stosunkami towarzystwa krakowskiego i lwowskiego. Towarzystwo krakowskie, największe w Galicji, stało się od początku terenem sporów o kierunek ściśle wyznaniowy, a następnie domeną wpływów klerykalno-konserwatywnych. To pogłębiło różnice z bardziej postępowym towarzystwem lwowskim i w następstwie unie-

¹⁹ *Korespondencja Adama Asnyka oraz materiały do życiorysu i twórczości poety*, wydał A. J. Mikulski, Lwów 1938, s. 190—191; *IV Sprawozdanie Wydziału Krakowskiego Towarzystwa Oświaty Ludowej. Rok 1886* (dalej cyt.: *IV Spr. Wydż. Krak. TOL. R. 1886*), Kraków 1887, s. 3.

²⁰ „Czas”, 1883, nr 44; *X Spr. Wydż. Krak. TOL. R. 1892*, Kraków 1893, s. 3—8; W. Feldman, *op. cit.*, t. I, s. 183, t. II, s. 28; *Korespondencja Adama Asnyka*, s. 190—191.

²¹ „Pogoń”, 1882, nr 15, s. 4; J. Amborski, *op. cit.*, s. 2; *VI Spr. Wydż. Krak. TOL. R. 1888*, Kraków 1889, s. 6; J. Świeboda, *Początki bibliotekarstwa publicznego w Rzeszowie*, „Rocznik Województwa Rzeszowskiego”, R. 4, 1965, s. 238—270.

możliwiło stworzenie jednego towarzystwa oświatowego w Galicji oraz podsyciło spory ideologiczne wewnątrz i tak słabo rozwijających się towarzystw prowincjonalnych²². Terytorialnie działalność towarzystwa lwowskiego i krakowskiego rozgraniczała w przybliżeniu linia Sanu. Niemniej na zachód od Sanu powstało kilkadziesiąt czytelni Towarzystwa lwowskiego, głównie w Rzeszowskim, na wschód od niego, kilkadziesiąt czytelni Towarzystwa krakowskiego, rozrzuconych po całej wschodniej Galicji²³. Ponadto na obszarze wpływów Towarzystwa krakowskiego rozwinęło działalność odrębne od niego tarnowskie, które spośród prowincjonalnych utrzymywało się najdłużej, jak również odegrało największą rolę²⁴.

Około 1880 r., pod wpływem inspiracji epigonów powstania styczniowego Agatona Gillera i Mieczysława Weryhy Darowskiego, zaczęły krzewić się w Galicji idee niepodległościowe wśród młodzieży szkolnej i rzemieślniczej. Powstały w tych środowiskach podziemne związki, jak Orzeł Biały, Liga Narodowa, Żuawi czy Centralizacja²⁵. Wykładnikiem ideowym i ośrodkiem dyspozycyjnym wymienionych organizacji stała się niepodległościowa Liga Polska, zawiązana w Szwajcarii w 1887 r. przez Zygmunta Miłkowskiego, pułkownika i pisarza (T. T. Jeż)²⁶. W 1889 r., na wiecu akademickim we Lwowie, Maksymilian Ernest Gumpłowicz, wybitny, młody historyk, rzucił myśl założenia „polskiego Schulvereinu” i przedłożył jego projekt²⁷. Realizując jego myśl członkowie Tajnej Organizacji Niepodległościowej, grupującej młodzież Uniwersytetu i Politechniki we Lwowie, postanowili założyć w zaborze austriackim polskie towarzystwo oświatowe, wzorowane na czeskiej Maticy Školskiej²⁸. Aby dokładnie poznać jej działalność, wybrał się na kilkudniowy pobyt do Czech dr Michał Danielak, współpracownik „Nowej Reformy”, który wraz z Ernestem Adamem, Adamem Asnykiem i Tadeuszem Romanowiczem należał do twórców polskiego Towarzystwa

²² X Spr. Wydz. Krak. TOL. R. 1892, s. 18; W. Feldman, *op. cit.*, t. I, s. 183; H. Radlińska, *Dzieje oświaty pozaszkolnej*, s. 25; tejże, *Oświata dorosłych*, s. 85.

²³ *Sprawozdanie Wydziału Towarzystwa Oświaty Ludowej we Lwowie z czynności za czas od 15 czerwca 1902 do 31 grudnia 1903*, Lwów 1904, s. 1—45; XX Spr. ZG Krak. TOL. R. 1904, Kraków 1905, s. 50.

²⁴ VI Spr. Wydz. Krak. TOL. R. 1888, s. 6; XXIII Spr. ZG Krak. TOL 1910, „Oświata Ludowa”, 1911, nr 1, s. 54—55.

²⁵ W. M. Borzemski, *Pamiętnik tajnych organizacji niepodległościowych na terenie byłej Galicji w latach od 1880—1897*, Lwów 1930, s. 11—13, 41.

²⁶ K. Koźniewski, T. T. Jeż „Siewacz”, Warszawa 1949, s. 158—166.

²⁷ Z. Próchnicki, *Dwudziestopięćciolecie Towarzystwa Szkoły Ludowej*, Kraków 1916, s. 3; J. Ochyńska, *Gumpłowicz Maksymilian Ernest*, [w:], PSB, IX, s. 153; K. Kolińska, *Miała wówczas 55 lat*, „Świat”, 1968, nr 11, s. 3, 14.

²⁸ W. M. Borzemski, *op. cit.*, s. 114.

Szkoły Ludowej, opartego na doświadczeniach oświatowych czeskich i niemieckich²⁹. Towarzystwo to zostało powołane do życia w setną rocznicę uchwalenia Konstytucji 3 maja przez komitet obchodu tej uroczystości³⁰. W marcu 1892 ukonstytuował się pierwszy Zarząd Główny Towarzystwa Szkoły Ludowej (TSL). Znaleźli się w nim czołowi przywódcy organizacji związanych z Ligą Polską, a to: młodzi adwokaci Ernest Adam i Michał Danielak, chemik Ernest Bandrowski obok dawnych twórców TOL: dra Adama Asnyka, dra Lesława Borońskiego, ks. Józefa Kufła, Mieczysława Pawlikowskiego, Tadeusza Romanowicza, Jana Rottera, dra Augusta Sokołowskiego, Michała Gołąba, Karola Rzący, dra Ferdynanda Weigiela³¹. Funkcje prezesów Towarzystwa pełnili kolejno: dr Adam Asnyk (zm. w 1897), dr Ernest Bandrowski (zm. w 1920), dr Ernest Adam, dr J. A. Mikulski, Witold Ostrowski (od 1931)³². We Lwowie przewodniczącym Koła TSL wybrano Tadeusza Romanowicza. Wśród czołowych działaczy znaleźli się członkowie Tajnej Organizacji Narodowej: działacz demokratyczny Tadeusz Dwernicki, zmarły jako student filozofii Jan Fabiański, dziennikarz Mieczysław Dropiowski, socjalista inż. Jędrzej Moraczewski, żona znanego przyrodnika Mariana Łomnickiego Maria, przewodnicząca Koła Pań (licz. 841 członkiń) Jadwiga Skałkowska³³. Wśród krzewicieli idei TSL i założycieli Kół w miastach prowincjonalnych wyróżnili się m. in.: dr Tadeusz Trzciniecki i Władysław Widajewicz w Tarnopolu; powstańcy z r. 1863: lekarz dr Wiktor Zbyszewski w Rzeszowie, notariusz Antoni Fibich w Mielcu, ziemianin Włodzimierz Sroczyński w Dąbrowie Tarnowskiej; nauczyciele szkół ludowych: Helena Pędracka w Dobromilu, Wincenta Tarnawska w Turce pod Chyrowem, Jan Ciejka w Gorlicach; ofiarodawczynie cennej biblioteki Stefania Tur Przedzrymirska w Przemyślu; współoskarżony w procesie Waryńskiego dr Szczepan Mikołajski w Ciężkowicach; członkowie tajnych organizacji niepodległościowych: urzędnik skarbowy Seweryn Iwanicki (założyciel Koła w Dolinie i Tuchowie), studenci Kasper Wojnar i Jan Stapiński w Krośnieńskim i Jasielskiem³⁴, żona aptekarza

²⁹ *Ibidem*, s. 146; *Sprawozdanie Zarządu Głównego Towarzystwa „Szkoły Ludowej” po koniec roku 1893* (dalej cyt.: *Spr. ZG TSL 1893*), Kraków 1894, s. [3]; *Sprawozdanie z działalności TSL za r. 1910* (dalej cyt.: *Spr. TSL 1910*), Kraków 1911, s. [7].

³⁰ Z. Próchnicki, *op. cit.*, s. 3.

³¹ *X Spr. Wydz. Krak. TOL. R. 1892*, s. 1—4; *Spr. ZG TSL 1893*, s. 3.

³² *Spr. ZG TSL z działalności TSL za r. 1929*, Kraków 1930, s. [5]; *W czterdziestolecie pracy TSL 1891—1931*, [Kraków 1931], s. 4—5, 10—11.

³³ W. M. Borzemski, *op. cit.*, s. 115, 124—125, 146, 153—154, 171.

³⁴ *Spr. ZG TSL 1893*, s. 49—56; *Spr. ZG TSL 1894*, Kraków 1895, s. 16, 37—38, 43; „Miesięcznik Towarzystwa Szkoły Ludowej”, 1905, nr 1, s. 29; W. M. Borzemski, *op. cit.*, s. 160—173, 197.

w Lesku Maria Moszczeńska³⁵, inżynier kolejowy w Nowym Sączu Włodzimierz Zborowski³⁶.

TSL nie posiadało jednolitego oblicza politycznego, lecz było terenem zmagających się kierunków ideowych, wśród których stopniowo uzyskała największe wpływy narodowo-demokratyczny³⁷. Ogólne tendencje rozwojowe Towarzystwa znajdowały odbicie w kolejnych statutach. Już pierwszy z nich z 1892 r. położył nacisk na objęcie działalnością całego państwa austriackiego oraz tworzenie Kółek miejscowych i przygotował tym przesłanki dynamicznego — w porównaniu z Towarzystwem Oświaty Ludowej lwowskim, krakowskim czy tarnowskim — rozwoju TSL. Również w przeciwieństwie do statutów wcześniej założonych towarzystw oświatowych wspomniany statut TSL ześrodkował zasadniczą działalność na rozwoju oświaty szkolnej, natomiast dopiero na drugim miejscu uwzględnił oświatę pozaszkolną. Statut z 1896 r. przekształcał Kółka na Koła miejscowe, rozszerzał zakres działania, przyznawał Kołom prawa samodzielnego zakładania czytelni i wypożyczalni oraz urządzania wykładów popularnych³⁸. Statut z 1903 wprowadził decentralizację i wzmocnił Towarzystwo przez stworzenie związków okręgowych i zwiększenie zakresu działania Kół. Rozszerzył cele organizacji na wydawanie dzieł popularnych i własnego czasopisma oświatowego, zwoływanie kongresów i wieców oświatowych, zakładanie szkół dla analfabetów, ochronek, szkół początkowych i domów ludowych, urządzenie wycieczek ludowych i amatorski ruch teatralny³⁹. Wreszcie statut uchwalony na zjeździe lwowskim w 1908 r. wciągnął w zakres celów Towarzystwa także zakładanie i prowadzenie kursów uzupełniających i przemysłowych, szkół średnich, burs, ogródków freblowskich, bibliotek publicznych i zbiorów naukowych⁴⁰. TSL rozwinęło swoją działalność wśród ludności polskiej Przedlitawii, a więc Galicji, Bukowiny, Śląska, Moraw, Wiednia i Bośni. W sporadycznych wypadkach dotarło do skupisk emi-

³⁵ A. Bajorek, *Czterdzieści lat pracy TSL w Lesku 1898—1938*, [Lesko 1939], s. [3].

³⁶ *Jednodniówka z okazji XXV-lecia Koła Towarzystwa Szkoły Ludowej im. Wypiańskiego w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 1937, s. [7].

³⁷ „Przewodnik Oświatowy”, 1909, s. 27.

³⁸ Z. Próchnicki, *op. cit.*, s. 4—5.

³⁹ *Wyciąg ze statutu Towarzystwa Szkoły Ludowej*, [w:] *Sprawozdanie I Miejscowego Koła Męskiego TSL w Krakowie (ul. Gołębia 5) z czynności zamknięcia rachunków za r. 1905*, Kraków 1906, s. 24; Z. Próchnicki, *op. cit.*, s. 8.

⁴⁰ *Wyciąg ze statutu Towarzystwa Szkoły Ludowej uchwalonego na Nadzwyczajnym Walnym Zgromadzeniu we Lwowie dnia 2-go lutego 1908 r.*, [w:] *Spr. I Koła TSL w Krakowie za r. 1908*, Kraków 1909, s. 2; M. Stępowski, *Towarzystwo Szkoły Ludowej. Jak powstało, co zrobiło i do czego dąży (1891—1911)*, Kraków 1911, s. 18—19; Z. Próchnicki, *op. cit.*, s. 11.

gracji zarobkowej w Danii i krajach Ameryki⁴¹. W okresie 1892—1913 wzrosła liczba Kół TSL z 23 do 291, tj. o 1191%, i członków z 3467 do 41 702 — o 1103%⁴². Natomiast liczba członków krakowskiego Towarzystwa Oświaty Ludowej powiększyła swój stan od 1882 do 1906 z 1161 do 1264, czyli zaledwie o 9%⁴³. Powyższe porównanie wzrostu liczby członków obu największych towarzystw oświatowych wskazuje na ogólne tendencje rozwojowe tychże, wyrażające się w dynamice TSL i stagnacji TOL. Tendencje te łączyły się z podłożem społeczno-politycznym oraz zakresem i intensywnością działalności kulturalno-oświatowej wspomnianych organizacji.

Zręby podstaw bytu materialnego Towarzystwa umocnił w 1893 r. przyjaciel Adama Asnyka, Erazm Józef Dołęga Jerzmanowski, przemysłowiec, mecenas oświaty i nauki, składając ofiarę w wysokości 20 000 koron. Czyn jego wywołał strugę ofiarności na cele TSL, w której zaznaczył się udział inteligencji, mieszczaństwa, średniej szlachty, przy powściągliwości magnatów⁴⁴. Ofiarność ta znalazła oddźwięk m. in. w postaci Daru Narodowego 3 Maja i Daru Grunwaldzkiego. Towarzystwo rozwinęło szeroką akcję odczytową przy udziale tzw. wędrownych prelegentów, którzy wygłaszali i organizowali odczyty również na dalekiej prowincji. Zarząd Główny prowadził centralną wypożyczalnię przeźroczy, a Koło im. J. Słowackiego w Krakowie podjęło akcję wydawnictwa odczytów dla prelegentów. Przyczyniło się do organizowania odpoczynku, a zarazem do popularyzowania literatury i historii Polski przez przygotowywanie teatrów amatorskich, chórów śpiewaczych i wycieczek do Krakowa. Słowem — prowadziło rozległą, na szeroką skalę zakrojoną pracę ekstensywną, natomiast nie zajmowało się prawie teorią oświaty⁴⁵. Miarą intensywności pracy TSL w określonych regionach była do pewnego stopnia gęstość rozmieszczenia czytelni. Do najlepiej zaopatrzonych w czytelnie zaliczały się powiaty wschodniogalicyskie. Zaczynając od Lwowa aż po Brody i Zaleszczyki, spotykało się niewiele gmin z ludnością polską, gdzie by TSL nie uruchomiło przynajmniej jednej czytelni. W wielu gminach prócz czytelni otworzyło szkółki, kursy nauki początkowej, a nawet Domy Ludowe. Tak więc Koła TSL, jak z tego wynika, rozwinęły we wschodniej Galicji rozgałęzioną akcję oświatową.

⁴¹ W. Sikora, *Zadania Towarzystwa Szkoły Ludowej*, Kraków 1913, s. 4.

⁴² M. Stępowski, *op. cit.*, s. 30; Z. Próchnicki, *op. cit.*, s. 4; W. Sikora, *Towarzystwo Szkoły Ludowej w latach 1891—1928. Krótki rys działalności*, Kraków 1929, s. 12.

⁴³ *VII Spr. Wydz. Krak. TOL. R. 1889*, Kraków 1890, s. 5; *XXI Spr. ZG TOL 1905 i 1906*, Kraków 1907, s. 55—68.

⁴⁴ M. Stępowski, *op. cit.*, s. 44—45; J. Hulewicz, *Jerzmanowski Erazm Józef Dołęga*, [w:] *PSB*, XI, 178—180.

⁴⁵ *III Koło TSL w Krakowie. Spr. z dział. w r. 1907*, Kraków 1908.

Punkt ciężkości pracy TSL na kresach zachodnich Galicji skupił się na szkolnictwie różnych typów i stopni. Założyło tam również Towarzystwo znaczną ilość czytelni i wypożyczalni, jednak do licznych gmin w ogóle nie dotarło. Stosunkowo słabiej przedstawiał się obraz działalności TSL w Galicji środkowej — na terytorium rdzennie polskim, a więc nie zagrożonym wynarodowieniem. Praca oświatowa w tej części kraju nie miała takich osiągnięć jak w Galicji wschodniej czy zachodniej. Niemniej w powiatach: tarnowskim, nowosądeckim i jasielskim z roku na rok powstawały czytelnie i krzewiła się praca oświatowa⁴⁶. Mimo zniszczenia z początkiem I wojny światowej na skutek działań frontowych znacznej części dorobku materialnego TSL, po przesunięciu się linii bojowej szybko odtworzono sieć organizacyjną. Towarzystwo podczas wojny skoncentrowało swą działalność na kilku odcinkach, a mianowicie: szkolnictwie ludowym (zwłaszcza we wschodniej części kraju), miejskich bibliotekach publicznych oraz bibliotekach wojennych⁴⁷.

II. TARNOWSKIE TOWARZYSTWO OŚWIATY LUDOWEJ

W początkach XX w. powiat tarnowski składał się z 85 gmin posiadających 52 szkoły z językiem wykładowym polskim. Według statystyki zamieszkiwało w nim 107 470 osób, z których 99,36% uważało się za Polaków⁴⁸. Sam Tarnów miał wówczas 36 000 mieszkańców i zaliczał się do większych miast w Galicji. Jeśli w całym państwie austriackim na 3 002 432 Polaków powyżej 10 lat znajdowało się wówczas 1 811 726 analfabetów, to stan oświatowy Tarnowa przedstawiał się niekorzystnie. „Całe masy analfabetów są hańbą miasta — stwierdzała miejscowa »Pogoń« — a tysiące ludzi biednych łakną tego, żeby mogły przeczytać książki, które tylko dla tak zwanych »panów« są dostępne. A cóż dopiero po wsiach powiatu jest do zrobienia”⁴⁹. Powyższe relacje wskazują na zaniedbanie szkolnictwa galicyjskiego⁵⁰.

Dalekim echem działalności berlińskiej Karola Forstera i poznańskiej TOL była akcja oświatowa, podjęta przez ks. Kazimierza Mikulskiego na łamach ukazującego się w Tarnowie dwutygodnika „Dzwonek”. W opublikowanych tu w 1875 r. artykułach Mikulski na próżno apelował o zawiązanie w Tarnowie Towarzystwa Oświaty Ludowej dla rozwijania oświaty pozaszkolnej wśród drobnomieszczan i chłopów, a to przez za-

⁴⁶ M. Stępowski, *op. cit.*, s. 28—31.

⁴⁷ *Spr. ZG TSL 1916*, Kraków 1917, s. [1].

⁴⁸ *Spr. TSL 1906*, Kraków 1907, s. 45.

⁴⁹ „Pogoń”, 1907, nr 2, s. [1].

⁵⁰ [Z. Schützer], *Nadmiar oświaty*, „Głos Tarnowski”, 1907, nr 2, s. 2.

kładanie bibliotek (zaopatrzonych m. in. w wydawnictwa Forstera), czyteln i wygłaszanie odczytów⁵¹. Spotkał się jednak z obojętnością klas posiadających, niechęcią stańczyków, znajdujących się wówczas u szczytu swej potęgi, co skłoniło go do opuszczenia Galicji. W 1882 r. w Tarnowskiem propagowali zakładanie kół Towarzystwa Ludowego Pracy i Oświaty ks. Aleksander Siemieński, proboszcz w Szynwałdzie i Franciszek Marzec, kierownik szkoły w Wierzchosławicach⁵².

Pod koniec roku 1881 i w pierwszych miesiącach 1882 postępowi dziennikarze tarnowscy Karol Włodarski i Franciszek Winkowski na łamach miejscowego tygodnika „Pogoń” wzywali do założenia w Tarnowie towarzystwa oświatowego, wzorowanego na Stowarzyszeniu Oświaty Ludowej dla Lwowa i okolicy, którego zadaniem byłoby utworzenie czyteln i miejskiej i czyteln i wiejskich⁵³. Inicjatywę wymienionych podjął dyrektor Stowarzyszenia Rzemieślników Chrześcijańskich „Gwiazda Tarnowska”, ks. dr Adam Kopyciński. 7 V 1882 zwołał on zebranie organizacyjne TOL, na którym starły się dwie koncepcje ideowe, charakterystyczne dla ówczesnego ruchu oświatowego, a to liberalno-demokratyczna i klerykalno-konserwatywna. Zwolennicy pierwszej dążyli do rozszerzenia działalności przyszłego stowarzyszenia na wszystkich obywateli, bez względu na wyznanie i zapewnienie wpływu na jego działalność postępowej inteligencji, reprezentanci drugiej — zacieśnienia do ram wyznaniowych i nadania organizacji charakteru zdecydowanie klerykalnego. W statucie opracowanym przez ks. dra Adama Kopycińskiego oraz dra Aleksandra Pechnika i narzuconym Stowarzyszeniu głosami rzemieślników z „Gwiazdy Tarnowskiej” stwierdzono m. in. w par. 2: „Celem Towarzystwa jest szerzenie zdrowej oświaty w duchu polsko-katolickim”, i w par. 4: „Zwyczajnym członkiem Towarzystwa może być mieszkaniec miasta Tarnowa wyznania katolickiego”. Przeciw powyższemu sformułowaniu występowali nauczyciele: Franciszek Migdał, Roman Vimpeller, a jeszcze ostrzej dziennikarze: Franciszek Winkowski, Karol Włodarski. Wymienieni wskazywali na brak precedensu w statutach innych stowarzyszeń oświatowych w Galicji, jak również niestosowność tego rodzaju stanowiska z punktu widzenia etycznego, a wręcz szkodliwość ze względu społeczno-politycznego i utylitarno-materialnego,

⁵¹ 100-tomowa biblioteka, „Dzwonek”, 1875, nr 4, s. 45—46; *Spis książek dla biblioteki ludowej*, „Dzwonek”, 1875, nr VIII, s. [2—3]; K. Mikulski, *Projekt zakładania bibliotek ludowych oraz miewania odczytów po miasteczkach i wioskach Galicji*, „Dzwonek”, 1875, nr 6, s. 69—71.

⁵² „Unia”, 1882, nr 13, s. 3.

⁵³ F. Stołobot [Winkowski], *Oświata a chleb*, „Pogoń”, 1881, nr 3, s. 5; F. Winkowski, *W sprawie oświaty*, „Pogoń”, 1882, nr 5, s. 5, nr 8, s. 4, nr 9, s. 6.

szczególnie w warunkach Tarnowa, posiadającego połowę ludności żydowskiej, którą w interesie narodowym należało przyciągać do kultury polskiej, a nie odpychać. Obiektywną krytykę wymienionych, nacechowaną patriotyzmem, humanitaryzmem i tolerancją uznali klerykałowie za lansowanie bezwyznaniowego charakteru Towarzystwa i w rezultacie doprowadzili do odebrania z ich rąk redakcji „Pogoni”⁵⁴. Powstałe stowarzyszenie było pierwszym w Galicji Towarzystwem Oświaty Ludowej o obliczu zdecydowanie wyznaniowym⁵⁵.

Towarzystwo lwowskie sprecyzowało jako cel swej działalności „szerzenie oświaty wśród ludności polskiej w Austrii”⁵⁶, natomiast krakowskie, po opanowaniu przez klerykałów w 1883, przyjęło platformę zbliżoną do tarnowskiego, lecz sformułowaną ogólniej i elastyczniej, a mianowicie: „szerzenie oświaty wśród polskiej ludności w Austrii, a to w duchu religijnym. Działanie na lud wyznania katolickiego ma być zgodne z zasadami wiary katolickiej”⁵⁷. Wymienione stowarzyszenia, mimo pewnych różnic ideologicznych dotyczących celów, wykazywały zbieżność w zakresie środków ich realizacji. Zarówno TOL lwowskie jak i krakowskie uwzględniały zakładanie czytelni, wypożyczalni i bibliotek, urządzenie głośnego czytania książek i czasopism, organizowanie odczytów, upowszechnianie dzieł ludowych i publikowanie wydawnictw dla ludu, wspieranie działalności osób i innych towarzystw, czynnych na polu oświaty. Ponadto lwowskie wynagradzało osoby wyróżniające się działalnością na odcinku krzewienia oświaty, a krakowskie — organizowało okolicznościowe przedstawienia teatralne, zaopatrywało nauczycieli w literaturę służącą samokształceniu, udzielało nagród najlepszym uczniom szkół ludowych, inspirowało władze w kierunku wydawania zarządzeń popierających cele Towarzystwa⁵⁸. Natomiast TOL tarnowskie przyjęło od razu węższy program, a to „założenie biblioteki, w której utrzymywane będą czasopisma, wykłady, odczyty i produkcje muzyczne”⁵⁹. W praktyce działalność powyższych towarzystw oświatowych skupiła się przede wszystkim na rozwijaniu czytelnictwa (zakładaniu czytelni, wypożyczaniu książek, urządzeniu głośnego czytania)

⁵⁴ *Statut Towarzystwa Oświaty Ludowej w Tarnowie*, [Tarnów 1882], s. [1]; „Orzeł”, 1882, nr 1, s. 5, 7—8, 10, nr 2, s. 1, 8—9, nr 11, s. 5; „Pogoń”, 1882, nr 10, s. 7—8, nr 11, s. 7, nr 22, s. 6—7; „Unia”, 1882, nr 8, s. 1—2.

⁵⁵ „Unia”, 1883, nr 12, s. 6.

⁵⁶ *Statut Towarzystwa Oświaty Ludowej we Lwowie*, [w:] *Sprawozdanie Wydziału Towarzystwa Oświaty Ludowej we Lwowie z czynności za czas od 15 czerwca 1901 do 15 czerwca 1902*, Lwów 1902, s. 43—47.

⁵⁷ *Statut Krakowskiego Towarzystwa Oświaty Ludowej*, Kraków 1896, s. 3.

⁵⁸ *Statut TOL we Lwowie*, s. 43; *Statut Krakowskiego TOL*, s. 3—4.

⁵⁹ *Statut TOL w Tarnowie*, s. [1].

i prowadzeniu akcji odczytowej. Pozostałe punkty programu uwzględniano tylko częściowo, stosownie do okoliczności.

Specyfikę tarnowskiego Towarzystwa do roku 1883 stanowiła jego całkowita zależność od Stowarzyszenia Rzemieślników Chrześcijańskich „Gwiazda”. Tarnowskie TOL było w pierwszym roku działalności filią oświatową „Gwiazdy”, powołaną przez klerykałów świeckich i duchownych w celu ożywienia pracy oświatowej wśród członków „Gwiazdy”, jak również zmonopolizowania oświaty pozaszkolnej w Tarnowie i okolicy. Zależność ta uzewnętrzniła się m. in. w uznaniu członków Stowarzyszenia „Gwiazda” za członków TOL, a także w nadaniu dyrektorowi i skarbnikowi funkcji w TOL⁶⁰. Do TOL przystąpiła również grupa mieszczan i część miejscowej inteligencji. I tak tarnowskie TOL liczyło w 1882 r. 98 członków (poza członkami „Gwiazdy”), w 1883 — 120, w 1891 — 94, w 1893 — 142, w 1899 — 164⁶¹. Krakowskie TOL skupiało w 1882 r. 1161 członków, w 1884 — 516, w 1889 — 786 (wzrost spowodowało przystąpienie konserwatywnych posłów sejmowych), w 1893 — 538, w 1894 — 758 (przystąpienie 220 nowych członków, głównie księży z diecezji krakowskiej, przemyskiej i lwowskiej), w 1899 — 938, w 1900 — 967, w 1906 — 1264⁶². Powyższe dane wskazują na zbieżność czasową wzrostu i spadku liczby członków tarnowskiego i krakowskiego TOL, jak również związek tegoż z podłożem społeczno-politycznym.

Wśród członków tarnowskiego TOL znalazło się kilku prawników, inżynierów, księży, grupa urzędników — głównie kolejowych — kupców i przedsiębiorców. Przewagę uzyskali nauczyciele szkół średnich i ludowych. Do wybitniejszych w tym gronie należeli działacze społeczni i publicyści: ks. dr Adam Kopyciński, dr Aleksander Pechnik, ks. Aleksander Siemieński, Karol Włodarski, Józef Winkowski, dr Jan Stec; autorzy utworów ludowych: Franciszek Matwij, Franciszek Marzec; filolodzy klasyczni: Franciszek Habura, Bronisław Trzaskowski; historycy: Tomasz Gliński, Ignacy Rychlik; historycy sztuki: ks. dr Józef Bąba, inż. Spirydion Makarewicz; przyrodnik Zygmunt Morawski; pedagogzy: Mieczysław Baranowski, ks. Walenty Gadowski, Hipolit Parasiewicz, Alfred Ruciński; prawnicy: Emil Psarski, Jan Nałęcz Udrycki. Zwracał

⁶⁰ „Orzeł”, 1882, nr 2, s. 1; *Statut TOL w Tarnowie*, s. 1—4; *Trzydziestolecie „Gwiazdy Tarnowskiej”*, Tarnów 1912, s. 9, 12, 30; A. Piszowa, *600-lecie Tarnowa*, Tarnów 1930, s. 102.

⁶¹ „Unia”, 1882, nr 2, s. 5; „Pogoń”, 1883, nr 23, s. 5; 1900, nr 21, s. 2—3; *Sprawozdanie Wydziału TOL w Tarnowie 1891*, Tarnów 1892 (dalej cyt.: *Spr. Wydz. TOL w Tarnowie 1891*), s. 4; J. Amborski, *op. cit.*, s. 2.

⁶² VII *Spr. Wydz. Krak. TOL. R. 1889*, s. 5; XI *Spr. Wydz. Krak. TOL. R. 1893 i 1894*, Kraków 1895, s. 13; XVI *Spr. ZG Krak. TOL 1900*, Kraków 1901, s. 9; XXI *Spr. ZG Krak. TOL 1905 i 1906*, s. 55—68.

uwagę niewielki procent kobiet, jak również brak lekarzy, a przede wszystkim chłopów. Pod względem politycznym elementy postępowe zostały zmajoryzowane przez konserwatywną większość i tym samym nie wywierały istotniejszego wpływu na kierunek Towarzystwa⁶³. Skład osobowy tego typu umożliwiał podjęcie działalności oświatowej, niemniej jednak określał jej klerykalne i patronackie oblicze. Opanowanie przez klerykałów krakowskiego TOL oraz skupienie w tarnowskim TOL znacznej liczby inteligencji stworzyło temu ostatniemu sprzyjające warunki społeczne do uniezależnienia się od „Gwiazdy”. Doszło do tego na podłożu rozdzwienku między rzemieślnikami a inteligencją, która przeciwstawiała się dyktaturze rzemieślników nie posiadających wykształcenia. Nowy statut przyjęty w czerwcu 1883 uznał TOL za odrębną i niezależną od „Gwiazdy” organizację, jak również dopuszczał do niej innowierców. Odsunięcie mieszczaństwa przyczyniło się do ustąpienia ks. Kopycińskiego ze stanowiska prezesa Towarzystwa i wyboru na jego miejsce przedstawiciela inteligencji, konserwatysty, prezesa sądu Ryszarda Zawadzkiego. Posunięcia te nie posiadały głębszego podłoża ideologicznego i podyktowane były głównie względami utylitarnymi. Charakter katolicki i konserwatywny Towarzystwa utrzymał się nadal bez zmian, wobec czego dopuszczenie innowierców nie miało praktycznego znaczenia⁶⁴. Ciągłość ideową TOL symbolizował fakt, że następcami Zawadzkiego na stanowisku prezesa byli wyłącznie księża, przeważnie profesorowie miejscowego seminarium duchownego: Jan Jaworski, dr Stanisław Dutkiewicz, dr Jan Bernacki, dr Karol Szczeklik, Mieczysław Kaliciński⁶⁵. W 1889 tarnowskie TOL nawiązało bliską współpracę z krakowskim⁶⁶, a u schyłku działalności tego ostatniego złączyło się z nim całkowicie w roku 1910⁶⁷.

Towarzystwo Oświaty Ludowej w Tarnowie podjęło działalność na polu oświaty pozaszkolnej, zakładając biblioteki, czytelnie, jak również organizując odczyty. W 1882 r. przejęło bibliotekę „Gwiazdy”, liczącą około 300 tomów, i równocześnie zapoczątkowało przy niej osobną bi-

⁶³ „Pogoń”, 1882, nr 22, s. 6—7, nr 23, s. 6—7; 1883, nr 1, s. 5; 1884, nr 9, s. 7; 1886, nr 12, s. 4—5; 1891, nr 10, s. 6, nr 11, s. 5—6; 1908, nr 7, s. 3; 1911, nr 14, s. 4; „Unia”, 1882, nr 13, s. 4, nr 15, s. 6—7; 1883, nr 6, s. 5, nr 8, s. 5; 1885, nr 6, s. 5.

⁶⁴ „Pogoń”, 1883, nr 12, s. 5, nr 15, s. 1—2, nr 23, s. 5—6; „Unia”, 1883, nr 25, s. 1.

⁶⁵ *Spr. Wydz. TOL w Tarnowie 1891*, s. 4; „Pogoń”, 1900, nr 21, s. 2—3; 1908, nr 7, s. 3; 1911, nr 14, s. 4; A. Piżowa, *op. cit.*, s. 183; A. Nowak, *Sylwetki biograficzne profesorów Seminarium Duchownego w Tarnowie*, „Currenda”, 1959, nr 6, s. 332.

⁶⁶ *VI Spr. Wydz. Krak. TOL. R. 1888*, s. 6; *X Spr. Wydz. Krak. TOL. R. 1892*, s. 18.

⁶⁷ *XXIII Spr. ZG Krak. TOL. 1910*, s. 55.

bliotekę własną. Księgozbiór biblioteki TOL liczył w 1882 r. — 50 dzieł i broszur w 63 tomach, 1883 — 130 dzieł w 171 t., w 1887 — 289 dzieł w 391 t., w 1890 — około 300 dzieł, a w latach następnych utrzymał się prawie na identycznym poziomie⁶⁸. Biblioteka rozwijała się drogą darów i kupna. W 1882 dyrekcja TOL na wniosek Franciszka Habury zwróciła się z odezwą do redakcji, księgarń i osób prywatnych o ofiarowanie dla czytelnicy dzienników, książek, również pieniędzy na zakup książek⁶⁹. Wśród ofiarodawców znaleźli się m. in.: księgarze, nauczyciele, księża, prawnicy. Nauczyciel gimnazjalny Zygmunt Morawski ofiarował kilkanaście tomów wydawanego przez siebie miesięcznika „Przyrodnik”⁷⁰. Bibliotekę planowo uzupełniano zakupami, szczególnie w zakresie rzeczy polskich, i tak np. zakup w r. 1885 przyniósł 41 dzieł w 53 tomach, m. in.: J. Dzierzkowskiego i W. Sabowskiego *Chrzest Polski*, M. Gralewskiego *Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli*, J. I. Kraszewskiego: *Na krakowskim dworze*, *Boży gniew*, *Zadora*, J. Lama *Rozmaitości i powiastki*, W. Masłowskiego: *Dido*, *Zelo*, A. Mickiewicza *Poezje*, J. Zachariasiewicza *Dwaj lutniści*. Wyliczenie to wskazuje na dość dobre zaopatrzenie księgozbioru w beletrystykę polską, wspomnienia historyczne i literaturę publicystyczną, zwłaszcza apologetyczną, jak również określają jego kierunek ideologiczny jako narodowy i wyznaniowy⁷¹.

Znaczny wkład w rozwój czytelnictwa wnieśli nauczyciele Adolf Ruciński i Józef Bereczkowski, z których pierwszy kierował komisją doboru księgozbioru, drugi zaś prowadził biblioteki TOL i „Gwiazdy”, wypożyczając raz w tygodniu książki⁷². W 1883 korzystało z tego księgozbioru 92 czytelników, głównie spośród inteligencji i rzemieślników. Wypożyczono wówczas łącznie 425 tomów, co w przeliczeniu na jednego czytelnika wyniosło 4,6 tomu⁷³. Połączona z biblioteką czytelnia TOL abonowała szereg czasopism politycznych, gospodarczych i ludowych. W latach osiemdziesiątych XIX w. reprezentowały je m. in.: „Nowa Reforma”, „Wieniec”, „Pszczołka”, „Przemysłowiec”, „Gazeta Przemysłowa”, „Gazeta Cieszyńska”, „Chata”, „Nowiny”, „Pogoń”, „Unia”⁷⁴.

Podobne czytelnice miejskie utrzymywały inne prowincjonalne TOL. Placówki te były niekiedy wyłącznym celem działalności owych Towa-

⁶⁸ „Unia”, 1882, nr 13, s. 4; „Pogoń”, 1884, nr 2, s. 7; 1888, nr 13, s. 7; *Spr. Wydz. TOL w Tarnowie 1891*, s. 2.

⁶⁹ „Pogoń”, 1882, nr 22, s. 6—7.

⁷⁰ „Pogoń”, 1882, nr 13, s. 5, 22 s. 6—7; 1884, nr 2, s. 7, nr 6, s. 6, nr 8, s. 6; 1888, nr 13, s. 7; „Unia”, 1883, nr 9, s. 5, nr 10, s. 5, nr 24, s. 6.

⁷¹ „Pogoń”, 1888, nr 13, s. 7.

⁷² *Ibidem*, 1883, nr 10, s. 5; 1891, nr 11, s. 5—6; A. Piszowa, *op. cit.*, s. 102.

⁷³ „Pogoń”, 1884, nr 2, s. 7.

⁷⁴ *Ibidem*.

rzystw, np. w Bochni⁷⁵, lub głównym — jak w Rzeszowie. Czytelnia miejska rzeszowskiego TOL zawiązana w 1882 r. liczyła początkowo kilkadziesiąt książek i parę czasopism. W 1888 osiągnęła 880 tomów i 3359 wypożyczeń. Przystała istnieć wraz z upadkiem rzeszowskiego TOL w roku 1895⁷⁶.

TOL w Tarnowie prowadziło akcję odczytową o tematyce historycznej, literackiej, ekonomiczno-społecznej, politycznej, geograficznej i religijnej, a z początkiem XX w. również z zakresu nauk ścisłych. Jako prelegenci występowali przede wszystkim nauczyciele miejscowych szkół średnich: Wiktor Arvay, Mieczysław Baranowski, Bronisław Guttman, Franciszek Habura, Jan Leniek, Ludwik Młynek, Zygmunt Morawski, Aleksander Pechnik, Ignacy Przybyłkiewicz, Ignacy Rychlik, Roman Vimpeller, Jacenty Zieliński, Przemysław Zieliński, następnie inni: ks. dr Adam Kopyciński, hr. Helena Zborowska, lekarz dr Józef Walczyński, weterynarz Narcyz Sikorski. Wykłady te przeznaczone były dla inteligencji i rzemieślników. Obejmowały pojedyncze zagadnienia lub całe organicznie wiążące się cykle, przy czym często poruszały aktualne zagadnienia społeczne oraz tematykę rocznic narodowych. Dla mieszkańców przedmieść Tarnowa, Strusiny i Grabówki, uwzględniały w znacznej mierze tematykę rolniczą. Popularyzowały także twórczość Adama Mickiewicza, Kazimierza Brodzińskiego, Elizy Orzeszkowej (F. Habura, A. Pechnik, H. Zborowska, P. Zieliński), działalność królowej Jadwigi (I. Rychlik), wiadomości o promieniach Roentgena (W. Arvay), kolonie wakacyjne (B. Guttman), Konstytucję 3 Maja, zagadnienia weterynaryjne⁷⁷. Szczególnym powodzeniem cieszył się cykl odczytów Jacentego Zielińskiego *O przyczynach upadku Polski*⁷⁸. Znamienne jako wyraz ideologii społeczno-politycznej kierownictwa TOL były odczyty A. Pechnika, wygłaszane w r. 1882, w których tenże przedstawiał rzemieślnikom idee socjalistyczne jako „zagrożające ludzkości dążenia przewrotne ... teoretyków zmierzających do naruszenia własności”⁷⁹. Tarnowskie TOL objęło zasięgiem swej działalności miasteczka i wsie w powiatach tarnowskim, brzeskim, dąbrowskim i pilzneńskim. Już jesienią 1882 r. przystąpiło do zakładania czytelni wiejskich, a następnie miejskich. Umożliwiła tę akcję pomoc licznych ziemian, którzy

⁷⁵ *Ibidem*, 1882, nr 15, s. 4.

⁷⁶ J. Świeboda, *op. cit.*, s. 238—240.

⁷⁷ „Pogoń”, 1882, nr 26, s. 6—7; 1883, nr 8, s. 6, nr 9, s. 5, nr 22, s. 5; 1884, nr 24, s. 4; 1888, nr 6, s. 6; 1891, nr 1, s. 5—6, nr 11, s. 5—6; 1900, nr 21, s. 2—3; 1908, nr 7, s. 3; „Unia”, 1882, nr 1, s. 5; 1883, nr 8, s. 5, nr 20, s. 6, nr 26, s. 7; 1885, nr 6, s. 4; *Spr. Wydz. TOL w Tarnowie 1891*, s. 3.

⁷⁸ „Pogoń”, 1883, nr 26, s. 7.

⁷⁹ *Ibidem*, 1882, nr 23, s. 6; „Unia”, 1882, nr 13, s. 5—6, nr 14, s. 6—7.

w Tarnowskiem i Mieleckiem życzliwiej odnieśli się do działalności TOL niż w innych okolicach, na co nie bez wpływu pozostały zapewne reminiscencje wydarzeń z roku 1846, szczególnie krwawych na tych ziemiach. Liczba czytelń tegoż Towarzystwa wynosiła w 1882 r. 5, w 1883 — 8, w 1884 — 16, w 1889 — 19, w 1890 — 13, w 1891 — 19, w 1892 — 23 (w tym 14 w powiecie tarnowskim), w 1893 — 35 (w tym 8 miejskich), w 1899 — 48, w 1907 — 44 (w tym 11 w samym Tarnowie)⁸⁰.

W porównaniu z tarnowskim TOL pozostałe Towarzystwa prowincjonalne otwały niewielką ilość czytelni, np. rzeszowskie — 4⁸¹. Natomiast znacznie szerszy zasięg terytorialny i rozmach organizacyjny niż tarnowskie TOL osiągnęły krakowskie i lwowskie i młodsze od nich Towarzystwo Szkoły Ludowej. I tak do końca 1892 krakowskie TOL założyło 512 czytelni ludowych i przesłało do nich 75 816 woluminów książek, lwowskie — 211 czytelni wiejskich i miejskich, zaopatrzonych w 37 543 dzieł⁸². W 1900 r. istniało w Galicji ogółem 1180 polskich czytelni pod egidą różnych Towarzystw, z tych należało do TOL krakowskiego 685 (59%), lwowskiego — 373 (31%), tarnowskiego — 48 (4%) i TSL — 74 (6%). Z tego przypadało na miasto Kraków 7 czytelni, na 29 powiatów zachodniej Galicji — 718 (62%), na miasto Lwów — 13, na 49 powiatów wschodniej Galicji — 462 (38%)⁸³.

W pierwszej połowie lat osiemdziesiątych XIX w. tarnowskie TOL otwiera czytelnie na przedmieściach Tarnowa Strusinie i Grabówce oraz w pobliskich wsiach Klikowej, Krzyżu, Rzędzinie, Woli Rzędzińskiej, Zaczarniu, Żukowicach, Szywnawdzie i Piotrkowicach⁸⁴. Wśród prowadzących je osób występowały nauczyciele szkół ludowych: Henryk Woelfke w Klikowej, Ignacy Wilga w Pogórskiej Woli, Stanisław Kasprowicz w Szywnawdzie, Stanisław Drozd w Woli Rzędzińskiej, Jan Duszka w Zaczarniu, Jan Jaracz w Żukowicach, Kronenberg w Rzędzinie, Józef Lesiak w Krzyżu, Wojciech Klocek w Porębie Radlnej, księża Jan Kopacz w Skrzyszowie, Ignacy Górski w Szywnawdzie. Andrzej Wojcieszek w Pogórskiej Woli, urzędnik Towarzystwa Zaliczkowego Ostrowski w Krzyżu, kowal Wincenty Marcinkiewicz na przedmieściu Grabówka.

⁸⁰ „Unia”, 1882, nr 14, s. 5; 1883, nr 8, s. 5; „Pogoń”, 1891, nr 8, s. 6; 1900, nr 21, s. 2—3; 1908, nr 7, s. 3; B. Jordan, *O mniemanym ciemieniu ludu wiejskiego przez szlachtę...*, Kraków 1884, s. 29; *Spr. Wydz. TOL w Tarnowie 1891*, s. 1; *IX Spr. Wydz. Krak. TOL. R. 1891*, Kraków 1892, s. 13; *X Spr. Wydz. Krak. TOL. R. 1892*, s. 18, 45; J. Amborski, *op. cit.*, s. 2.

⁸¹ J. Świeboda, *op. cit.*, s. 338.

⁸² *X Spr. Wydz. Krak. TOL. R. 1892*, s. 18; J. Amborski, *op. cit.*, s. 2.

⁸³ *XVII Spr. ZG Krak. TOL. R. 1901*, Kraków 1902, s. 3—4; „Pogoń”, 1900, nr 21, s. 2—3.

⁸⁴ Z wymienionych wsi Klikowa, Krzyż i Rzędzin stanowią obecnie dzielnice Tarnowa.

Wymienione czytelnie posiadały średnio około 100 książek, kilkudziesięciu czytelników i wykazywały od kilkudziesięciu do kilkuset wypożyczeń książek rocznie⁸⁵.

Porównanie danych z 1885 r. z późniejszymi od nich o 20 lat pochodzącymi z roku 1906 rzuca snop światła na linię rozwojową, osiągnięcia i niepowodzenia Towarzystwa. I tak wzrosła przeciętna liczba tomów czytelń tarnowskiego TOL ze 100 do 200, przewyższając średnią krakowskiego TOL, wyrażającą się w 170 tomach na jedną czytelnię⁸⁶. Zwiększył się procent nauczycieli wśród kierowników czytelń kosztem kleru i innych zawodów, dochodząc do 95% (19 nauczycieli, 1 ksiądz), gdy w krakowskim TOL spośród kierowników czytelń było 70% nauczycieli, 20% księży, 5% chłopów⁸⁷. Do wyróżniających się kierowników czytelń należeli nauczyciele: Jan Jaracz, ojciec artysty Stefana — założyciel czytelni w Żukowicach, w Krzyżu i Porębie Radlnej⁸⁸, Wojciech Klocek — organizator odczytów rolniczych w Porębie Radlnej⁸⁹, Władysław Gawroński i Franciszek Regiec — budziciele patriotyzmu polskiego wśród chłopów w Siedliskach i Janowicach⁹⁰, Waleria Szalay — nauczycielka w Przecławiu w powiecie mieleckim, autorka popularnych historycznych powieści dla młodzieży, np. *W orlim gnieździe*⁹¹, S. Florek — wójt gminy Gromnika⁹², ks. Jan Kopacz — proboszcz ze Skrzyszowa, bibliofil i ofiarodawca 80 książek dla czytelni⁹³. Z 11 czytelń istniejących w 1885 r. żadna nie przetrwała 20 lat. Charakterystycznym jest, że w 1907 r. wykreślono z ewidencji 13 czytelń, wykazywanych już w 1906 r. jako nie rozwijające działalności w miejscowościach: Gromnik, Jodłówka, Klikowa, Krzyż, Łęg, Mikołajowice, Pogórska Wola, Rudka, Ryglice, Rzuchowa, Siemiechów, Szynwałd, Wróblowice; natomiast powstało nowych 11 czytelń w samym Tarnowie: w fabryce szkła, w szpitalu wojskowym, internacie Seminarium Nauczycielskiego, Domu Karnym, Bractwie Kolejowym, Stowarzyszeniu Pracy, Stowarzyszeniu Szwaczek, Stowarzyszeniu Terminatorów, Stowarzyszeniu Sług

⁸⁵ „Unia”, 1882, nr 1, s. 5; 1883, nr 8, s. 5; „Pogoń”, 1883, nr 6, s. 7; 1884, nr 7, s. 6, nr 23, s. 2, nr 25, s. 5.

⁸⁶ XXI Spr. ZG Krak. TOL 1905 i 1906, s. 9, 17, 21, 26—27; „Pogoń”, 1908, nr 7, s. 3; XI Spr. Wydż. Krak. TOL. R. 1893 i 1894, s. 7; H. Radlińska, *Zagadnienia bibliotekarstwa i czytelnictwa*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1961, s. 81.

⁸⁷ XVI Spr. ZG Krak. TOL. R. 1900, s. 7.

⁸⁸ „Pogoń”, 1883, nr 8, s. 5; 1884, nr 7, s. 6; XXI Spr. ZG Krak. TOL 1905 i 1906, s. 26.

⁸⁹ „Pogoń”, 1891, nr 1, s. 7.

⁹⁰ XVII Spr. ZG Krak. TOL. R. 1901, s. 31; XVIII Spr. ZG Krak. TOL. R. 1902, Kraków 1903, s. 72.

⁹¹ XXI Spr. ZG Krak. TOL 1905 i 1906, s. 17.

⁹² XVIII Spr. ZG Krak. TOL. R. 1902, s. 72.

⁹³ „Pogoń”, 1884, nr 7, s. 6.

Męskiej Konfraterii św. Wincentego à Paulo, jak również 24 poza Tarnowem, rozrzuconych w całej środkowej Galicji: w Bielowej, Błoniu, Czarnej pod Pilznem, Gruszowie Wielkim, Woźdcu, Jastrząbce Nowej, Kobierzynie, Lisiej Górze, Łekawicy, Łekawce, Maniowie, Muszynie, Piotrkowicach, Pogórskiej Woli, Porębie Radlnej, Rzeszowie (czytelnia wojskowa), Rzędzinie, Skrzyszowie, Słotwinie, Świniogórze, Wierzchoślavicach, Żukowicach, Żabnie (dom karny), Zawadzie⁹⁴. Fakt, że nowe czytelnie pośpiesznie tworzone już nie tylko po wsiach, lecz także w fabrykach, instytucjach państwowych, wojsku i stowarzyszeniach zawodowych wskazuje, że była to nie jedynie próba ożywienia Towarzystwa, ale wyraźna penetracja polityczna, obliczona na zahamowanie procesu radykalizacji mas chłopskich i robotniczych. Nie sprowadziła jednak istotnych następstw politycznych i nie wstrzymała postępującego od początku XX w. kurczenia się działalności TOL.

Permanentne zakładanie nowych i upadek już istniejących czytelń było typową cechą zarówno tarnowskiego, jak i wywierającego nań wpływ krakowskiego TOL⁹⁵. Zjawisko to wiązało się z założeniami ideologicznymi, środkami materialnymi, ilością i jakością księgozbioru oraz pracą kierowników czytelń. Skromne środki finansowe i rygorystycznie przestrzegane klerykalne kryteria doboru księgozbioru zacieśniały rozmiary działalności i podcinały egzystencję Towarzystwa⁹⁶.

Księgozbiór czytelń tarnowskiego TOL wynosił w 1881 r. 2701 wol. (w tym nabytków w 1891 r. 1630 wol.); w ostatnim roku swej działalności 1910 — 4030 wol. (w tym nabytków 1910 r. 2310). Dane te wskazują na dużą rotację ilościową księgozbioru, jak niemniej na wielkie ubytki wiążące się z rozpadem czytelń. W wyniku, mimo że księgozbiór wzrastał corocznie o około 80% swego stanu z końca roku poprzedzającego, w ciągu 20-lecia 1891 do 1910 globalnie zwiększył się zaledwie o 48%⁹⁷. Niedostateczne zaopatrywanie czytelń w książki podrywało ich byt. Uzasadnia to list Jana Jaracza: „...Tow. Oświaty Ludowej w Tarnowie ... zwija czytelnie założone po wsiach przy szkołach ludowych (w Krzyżu, Łęgu ad Partyń, Piotrkowicach, Rudce, Rzuchowej) niby dlatego, że są nieczynne. Zaprzeczam temu stanowczo. I owszem, są czynne; wprawdzie mniej niż w 1-szym roku, ale to z tej prostej przyczyny, że nie ma co czytać. Zwijaniem czytelni w jednych, a zakładaniem ich w drugich miejscowościach do niczego panowie, nie doprowadzicie,

⁹⁴ *Ibidem*, 1908, nr 7, s. 3.

⁹⁵ H. Radlińska, *Zagadnienia bibliotekarstwa...*, s. 81.

⁹⁶ *Spr. Wydz. TOL w Tarnowie 1891*, s. 2; H. Radlińska, *Zagadnienia bibliotekarstwa...*, s. 81, 90; tejże, *Z dziejów pracy oświatowej i społecznej*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1964, s. 350.

⁹⁷ *Spr. Wydz. TOL w Tarnowie 1891*, s. 2; *XXIII Spr. ZG Krak. TOL 1910*, s. 55.

bo i tam, gdy braknie książek, tak samo nastąpi stagnacja jak tutaj, a trudno przecie wymagać, aby jeden i ten sam członek 10 razy tę samą czytał broszurkę”⁹⁸.

Księgozbiór czytelń tworzyły dziełka Wydawnictwa Ludowego i Macierzy Polskiej we Lwowie, Seweryna Udzieli i Stanisława Pallana w Tarnowie, a w latach osiemdziesiątych XIX w. również ks. Stanisława Stojalowskiego⁹⁹. Na przykład w 1885 r. zaopatrzono czytelnie w broszury: Józefa Chociszewskiego: *Cyryl i Metody, Praktyczne rady dla rodziców, Słowa prawdy*, ks. Jana Bosko *Szczęście w Ameryce*, ks. Piotra Skargi *Żywoty Świętych*, Seweryna Udzieli *Jak to przyjść do majątku*, Karola Godzienia *Gospodarstwo w chacie wiejskiej*, dalsze dziełka Macierzy Polskiej, jak również znamienne, posiadające liczne wydania Józefa Supińskiego *Siedem wieczorów. Opowiadania z życia społecznego*. Supiński w swym popularnym dziełku występuje przeciw hasłom sprawiedliwości społecznej, przestrzega chłopów przed burzycielami ładu społecznego i szlachtę przed dynamiką nowego ruchu społecznego — mając na myśli bunty chłopskie i rewolucje — oraz lansuje swą tezę o wpływie oświaty na utrzymanie dotychczasowego ładu społecznego i wzmożenia życia narodowego¹⁰⁰. Księgozbiór tarnowskiego TOL stanowiły broszury ludowe o tematyce religijnej, historycznej, opowiadania umoralniające, jak też powieści i książeczki treści społecznej i przyrodniczej. Proporcje wymienionych dziedzin odpowiadały w przybliżeniu danym Towarzystwa krakowskiego, gdzie było 20% książek treści religijnej i moralnej, tyleż samo historycznej i podróżniczej, 50% powieści i opowiadań, 10% społecznej, przyrodniczej i rolniczej¹⁰¹. Ponadto czytelnie tarnowskiego TOL otrzymywały w XIX w. pisma ludowe, jak „Niedziela”, „Tygodnik Rolniczy”, „Wieniec” i „Pszczółka”, w XX zaś — jedynie miejscowe czasopisma rolnicze „Głos Rolniczy” i „Poradnik Ogrodniczy”. Zmniejszenie liczby i ograniczenie kierunku czasopism było symptomem zacieśnienia aspiracji oświatowych¹⁰².

Czytelnictwo poszczególnych działów kształtowało się różnie w zależności od przygotowania umysłowego, wieku, płci, zainteresowań, stopnia świadomości narodowej i klasowej czytelników. I tak kobiety czytały do 25 roku życia, później z braku czasu korzystały raczej z głośnego czytania. Ten rodzaj czytania upowszechnił się podczas zajęć gospodarskich w długie zimowe wieczory, jak i w dni świąteczne, dzięki szkole

⁹⁸ „Pogoń”, 1891, nr 9, s. 6.

⁹⁹ *Ibidem*, 1893, nr 6, s. 7.

¹⁰⁰ „Unia”, 1885, nr 6, s. 5.

¹⁰¹ *XVI Spr. ZG Krak. TOL. R. 1900*, s. 6.

¹⁰² „Unia”, 1884, nr 23, s. 2; „Pogoń”, 1884, nr 26, s. 6; 1888, nr 13, s. 6; 1908, nr 7, s. 3; *XXIII Spr. ZG Krak. TOL 1910*, s. 56.

i czytelnikom. Głośne czytanie zwiększyło kilkakrotnie oddziaływanie wypożyczonych dziełek¹⁰³. Wśród osób starszych cieszyły się popularnością utwory treści religijnej, u młodszych zaś historycznej, podróżniczej i beletrystyka¹⁰⁴. Na skutek czytania książek historycznych młodsze pokolenie chłopskie poczuło się Polakami, przywiązywało się do polskiej ziemi i przestawało myśleć o wyjeździe do Ameryki. Z dumą wyrażało się o bohaterskich czynach swoich przodków, również na zabawach coraz częściej śpiewało o Bartoszu, Kościuszcze¹⁰⁵. Nie zyskała sobie większej poczytności literatura rolnicza z powodu dyletanckiego opracowania, a także przyrodnicza ze względu na niezrozumiałą treść i nieuzasadnione, będące wynikiem wiekowego zacofania uprzedzenia odbiorców¹⁰⁶. Z niechęcią i uprzedzeniem spotykały się tradycyjne utwory „ludowe” i umoralniające powiastki, wytykające chłopom ich wady. Utwory te, zarówno w różnych wsiach położonych w Tarnowskim — m. in. w Gromniku — jak i koło Krakowa — np. w Liszkach — chłopci z pogardą nazywali bajkami¹⁰⁷.

Słabe zaopatrywanie czyteln, swoista „ludowość” księgozbiorów, narastające w miarę radykalizacji społeczeństwa sprzeczności ideowe między konserwatywnym zarządem TOL a kierownikami jego czyteln, jak również rozwój działalności TSL i TUL im. A. Mickiewicza wytworzyły sytuację, w której TOL znalazło się na marginesie ruchu oświatowego w Galicji¹⁰⁸. Tarnowskie podobnie jak krakowskie TOL utrzymywało się nadal jedynie dzięki poparciu wpływowych sfer klerykalnych, arystokratycznych i biurokratycznych. Przedstawicielami ich na gruncie tarnowskim byli m. in. księżna Konstancja Sanguszkowa, hr. Helena Zborowska, radca Marian Mora Korytowski¹⁰⁹. Połączenie TOL tarnowskiego z krakowskim nie zahamowało upadku zespolonego Towarzystwa, którego działalność stawała się coraz bardziej pozorna. W rezultacie tego upadające Towarzystwo rozwiązało się podczas pierwszej wojny światowej.

¹⁰³ XVII Spr. ZG Krak. TOL. R. 1901, s. 30—31; XVIII Spr. ZG Krak. TOL. R. 1903, s. 72—73.

¹⁰⁴ XVII Spr. ZG Krak. TOL. R. 1901, s. 30—31; XVIII Spr. ZG Krak. TOL. R. 1902, s. 73.

¹⁰⁵ XVII Spr. ZG Krak. TOL. R. 1901, s. 30—31; XVIII Spr. ZG Krak. TOL. R. 1902, s. 72—73.

¹⁰⁶ W myśl tych uprzedzeń chłop niesłusznie uważał np. ropuchę, jeża, kreta, wróbla za szkodników i czytając o ich użyteczności nie mógł w to uwierzyć. Zob. VIII Spr. Wyzd. Krak. TOL. R. 1890, Kraków 1891, s. 9.

¹⁰⁷ *Ibidem*.

¹⁰⁸ XXVI Spr. Krak. TOL 1913, Kraków 1914, s. [3].

¹⁰⁹ [Z. Schützer], *Nadmiar oświaty*, „Głos Tarnowski”, 1907, nr 2, s. 2; „Pogoń”, 1908, nr 7, s. 3; 1911, nr 14, s. 4.

III. TOWARZYSTWO SZKOŁY LUDOWEJ W TARNOWIE

Tarnowskie Koło TSL zawiązało się 29 V 1892 — z inicjatywy działaczy miejscowego „Sokoła”, zebranych w sali „Gwiazdy” na uroczystości poświęcenia sztandaru „Sokoła”, ofiarowanego przez dra Tadeusza Rutowskiego, ówczesnego posła na Sejm Krajowy i do Rady Państwa z miasta Tarnowa¹¹⁰. Wymienione Koło zaliczało się do najwcześniej założonych w Galicji¹¹¹. Zarząd jego reprezentowali miejscowi aktywiści „Sokoła”: (prezes) Adolf Vayhinger — poseł demokratyczny, inż. Ignacy Chylewski — przemysłowiec, dr Adolf Wolfram — prawnik, Szczęsny Zaremba — budowniczy miejski, Tadeusz Pawłowski — urzędnik, oraz Franciszek Winkowski — zaledwie jeden autentyczny działacz społeczno-oświatowy¹¹². Koło to nie podjęło żadnej działalności, czego przyczyn należy szukać tak po stronie jego organizatorów, jak i w trudnościach stwarzanych przez władze zaborcze. Natomiast w przeciwieństwie do Tarnowa w szeregu mniejszych miast okolicznych istniały Koła TSL nieprzerwanie od 1893. Miało to miejsce np. w Ciężkowicach, Dąbrowie i Mielcu, dzięki takim działaczom jak Szczepan Mikołajski, Włodzimierz Sroczyński czy Antoni Fibich¹¹³.

Powtórnie Koło TSL ukonstytuowało się 9 I 1898¹¹⁴. Zorganizował nowe Koło Franciszek Habura, chłopski syn, powstaniec z roku 1863, z wykształcenia filolog klasyczny. Wśród czołowych działaczy TSL należy wymienić do 1904 r. — obok Habury — nauczycieli: Teodora Szypułę, Jana Wertza, Antoniego Mikulskiego, Władysława Lecha; urzędnika sądowego Jana Nałęcza Udryckiego; adwokata dra Mieczysława Gałęckiego; przemysłowca Antoniego Wójcickiego; urzędnika skarbowego Alojzego Zięcinę; mieszczan: Antoniego i Józefa Kościółka¹¹⁵. Wymienieni to w większości ludzie starszej generacji, związani niejednokrotnie w młodości ze zrywem powstańczym roku 1863, w latach dojrzałych — z obozem demokracji, kierowanym przez Tadeusza Romanowskiego. Trzeba pod-

¹¹⁰ *Spr. ZG TSL 1893*, s. 48; „Pogoń”, 1908, nr 45, s. 1; *Sprawozdanie jubileuszowe pięćdziesięcioletniego istnienia Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół I” w Tarnowie za rok 1933*, Tarnów 1934, s. 10.

¹¹¹ Upřednio zostały zorganizowane Koła w Krakowie w r. 1892 (Męskie — 13 III, Pań — 18 V), w Kołomyi — 3 IV, w Stanisławowie (Męskie i Pań — 3 V), w Czerniowcach na Bukowinie (Pań — 15 V), w Przemyślu (Pań — 26 V), *Spr. ZG TSL 1893*, s. 48.

¹¹² *Ibidem*; *Sprawozdanie jubileuszowe...*, s. 10—11, 32.

¹¹³ *Spr. ZG TSL 1894*, Kraków 1895, s. 22, 37—38; „Pogoń”, 1908, nr 45, s. 1.

¹¹⁴ *Spr. ZG TSL za czas od 16 IV 1897 do 31 IV 1898 r.*, Kraków 1898, s. 17, 24; „Pogoń”, 1908, nr 45, s. 1.

¹¹⁵ *Spr. ZG TSL od 16 VI 1897 do 31 IV 1898 r.*, s. 42; *Spr. ZG TSL 1899*, Kraków 1900, s. 2, 17, 52; *Spr. ZG TSL 1901*, Kraków 1902, s. 52—53; *Spr. ZG TSL 1902*, Kraków 1903, s. 53; *Spr. ZG TSL 1903*, s. 44—45, 88.

kreślić, że długoletnia praca zawodowa w szkolnictwie czy sądownictwie uczyniła niektórych z nich lojalistami. Stworzyli oni zręby organizacji TSL w Tarnowie, lecz swoją działalność ograniczyli przede wszystkim do werbowania kadr członkowskich i zbierania funduszków na rzecz Zarządu Głównego TSL. W tych dziedzinach mogli się legitymować znacznymi wynikami. I tak w 1898 Koło tarnowskie pozyskało 117 członków, gdy w tym samym czasie dłużej istniejące Koła mogły zaprezentować następujące liczby członków, np.: Rzeszów — 83, Nowy Sącz — 56, Jasło — 78, Przemyśl — 222, Jarosław — 141, Sanok — 104, Tarnopol — 96, Stanisławów — 275, Kałusz — 10, Kołomyja — 120¹¹⁶. Osiągnięcia Koła tarnowskiego w zakresie gromadzenia środków materialnych na rzecz Towarzystwa podnoszą z uznaniem *Sprawozdania* ZG TSL z l. 1900 — 1901¹¹⁷. Delegaci Koła tarnowskiego na walnych zgromadzeniach i w Zarządzie Głównym w l. 1891 — 1904 odgrywali rolę hamującą, gdyż zajmowali stanowisko lojalistyczne, jak, np. Teodor Szypuła, lub zachowywali się biernie, jak Władysław Lech¹¹⁸.

Dążenia oświatowe Koła w omawianym okresie ograniczały się do prowadzenia kursu dla analfabetów i kilku czytelni. Kurs prowadzony był od 1902 pod kierunkiem T. Szypuły, dla żołnierzy miejscowego garnizonu. Pobierało na nim naukę przeciętnie 150 żołnierzy w ciągu roku. W 1905 uruchomiono drugi kurs dla analfabetów cywilnych¹¹⁹. W przeciwieństwie do niektórych działaczy starszych, którzy dzięki działalności oświatowej również osiągnęli osobiste korzyści — jak Szypuła, kierownik kursu dla analfabetów płatnego 2 korony za 1 godz.¹²⁰, czy Habura, od 1906 dyrektor prywatnego seminarium polskiego TSL w Cieszynie¹²¹ — wysoko ideowym elementem byli młodzi działacze, np. Alojzy Zięcina, członek tajnych organizacji niepodległościowych¹²², społeczny bibliotekarz pierwszej wypożyczalni książek, założonej pod koniec 1903 przez TSL w Tarnowie¹²³. W latach 1905—1907 wyróżniali się pracą w TSL na-

¹¹⁶ *Spr. ZG TSL od 16 VI 1897 do 31 IV 1898 r.*, s. 24—29.

¹¹⁷ *Spr. ZG TSL 1899*, s. 52, tabl. II po s. 54; *Spr. ZG TSL 1900*, Kraków 1901, s. 52; „Pogoń”, 1907, nr 3, s. 3.

¹¹⁸ *Spr. ZG TSL 1899*, s. 2, 17; *Spr. ZG TSL 1900*, s. 5, 12—13, 14; *Spr. ZG TSL 1904*, Kraków 1905, s. XXXII—XXXIII; *Spr. TSL 1905*, Kraków 1906, s. XXVII—XXVIII.

¹¹⁹ *Spr. ZG TSL 1903*, s. 44—45; *Spr. TSL 1904*, s. 6—7.

¹²⁰ *Spr. ZG TSL 1903*, s. 44—45.

¹²¹ A. Knot, *Habura Franciszek*, [w:] *PSB*, IX, s. 219—220.

¹²² Alojzy Zięcina, ur. 1869, asystent rachunkowy c.k. okręgu skarbowego w Tarnowie; *Szematyzm galicyjskich władz i urzędów skarbowych na r. 1906 zestawiony wedle stanu z dnia 1 marca 1906*, Lwów 1906, s. 34, 176; W. Borzemski w r. 1930 wymienił A. Zięcinę w spisie członków żyjących, ze znanymi adresami. W. M. Borzemski, *op. cit.*, s. 192.

¹²³ *Spr. ZG TSL 1903*, s. 82—83; *Spr. TSL 1904*, s. 6—7, 44—45.

uczyciele szkół średnich: Kasper Ciołkosz, Wincenty Sikora, Henryk Heitzman, Władysław Pietrzycki, Władysław Trybowski, Wiktor Arvay, Mieczysław Ziemnawicz; nauczyciele szkoły wydziałowej: Karol Kałucki, Wanda Niwińska; prawnicy: Tytus Buynowski i dr Adolf Ringelheim¹²⁴.

Pograżające się z wolna w marazmie Koło tarnowskie ożywiło się dopiero na wieść o wydarzeniach rewolucyjnych roku 1905. W tym roku 8 stycznia w skład zarządu (na podstawie głosowania) weszli m. in. nauczyciele szkół średnich: Ciołkosz, jako członek zarządu, Sikora — sekretarz. Aktywizuje się miejscowa ekspozytura polskiej demokracji, w postaci założonego w 1906 przez Ciołkosza Polskiego Towarzystwa Demokratycznego. Tarnowskie Koło TSL przechodzi pod wpływ polityczny i oświatowy PTD i pokrywało się z nim w znacznym stopniu pod względem kadrowym. Rozgrywająca się walka w łonie Towarzystwa Demokratycznego o oblicze społeczno-polityczne była zarazem walką o ideologię i model działalności tarnowskiego Koła TSL. Na przykład Ciołkosz domagał się demokratyzacji Koła, poszerzenia bazy społecznej i dotarcia do klasy robotniczej. Z kolei pionier tarnowskiego ruchu nauczycielskiego Karol Kostecki pragnął przyciągnąć do TSL nauczycieli szkół ludowych¹²⁵. Tarnowskie Koło TSL przechodzi od działalności organizacyjnej do konkretnej pracy oświatowej. Aby ożywić i koordynować działalność Kół prowincjonalnych, znajdujących się w kręgu oddziaływania Tarnowa, powołano z inicjatywy Zarządu Koła tarnowskiego (na początku 1905) Tarnowski Związek Okręgowy TSL¹²⁶. Rozwój działalności na polu czytelnictwa znalazł wyraz w założeniu sześciu wypożyczalni w 1906¹²⁷, 5 wypożyczalni w 1907¹²⁸ i 22 w okresie prezesury Sikory (kwiecień-czerwiec 1908), jak również w akcji na rzecz utworzenia Miejskiej Biblioteki¹²⁹. Koło organizowało odczyty na przedmieściach i po wsiach¹³⁰ oraz w mieście dla inteligencji¹³¹. Urządzało dla nauczycieli szkół ludowych kurs przygotowawczy z grupy historyczno-językowej¹³². Od 1906 publikowało drukiem roczne sprawozdania. Koło zaprojektowało budowę Domu Ludowego. Natomiast próby zorganizowania Koła Pań spotkały się z nie-

¹²⁴ *Spr. TSL 1905*, s. XXVII—XXVIII; „Miesięcznik Towarzystwa Szkoły Ludowej”, 1906, nr 3, s. 114—115; „Głos Tarnowski”, 1907, nr 4, s. 2; „Pogoń”, 1907, nr 6, s. 3, 1908, nr 8, 17, s. 5, 26 s. 7, 45 s. 1.

¹²⁵ „Miesięcznik Towarzystwa Szkoły Ludowej”, 1906, nr 10, s. 476; „Głos Tarnowski”, 1907, nr 4, s. 2; „Pogoń”, 1908, nr 45, s. 1.

¹²⁶ „Pogoń”, 1908, nr 45, s. 1.

¹²⁷ „Miesięcznik Towarzystwa Szkoły Ludowej”, 1906, nr 10, s. 475.

¹²⁸ „Głos Tarnowski”, 1907, nr 3, s. 3.

¹²⁹ „Pogoń”, 1908, nr 27, s. 2.

¹³⁰ *Ibidem*, 1908, nr 26, s. 7, nr 45, s. 1.

¹³¹ *Ibidem*, 1907, nr 13, s. 2.

¹³² *Ibidem*, 1907, nr 5, s. 2.

powodzeniem¹³³. W latach 1908—1914 w pracy oświatowej szczególnie odznaczyli się: Hubert Linde — pocztowiec; Stanisław Grzymek, Stefan Język, dr Karol Kucharski, Leon Lalicki, Józef Pollak, Władysław Wierzbicki, Maria Skoczylas-Bujalska, dr Antoni Wilk, Kazimierz Wojciechowski, Roman Zawiliński — nauczyciele; student prawa — Tadeusz Weiss (Lubieniecki); dr Aleksander Żmigród, Romuald Wowkonowicz¹³⁴.

Symptomem wzmagających się wpływów Narodowej Demokracji na prawicę TDP okazał się wybór w 1908 Lindego na sekretarza, a następnie — po przeniesieniu Sikory do Podgórza (obecnie dzielnica Krakowa) — na prezesa tarnowskiego Koła TSL¹³⁵. W latach poprzedzających I wojnę światową w szeregach tarnowskiej Narodowej Demokracji zaznaczyła się ekspansywna działalność frondy endeckiej, reprezentowanej przez Lindego, Bujalskiego i Skoczylasa, wśród warstw chłopskich i drobnomieszczańskich. W przeciwieństwie do znajdującego się pod wpływem Tytusa Buynowskiego zachowawczego odłamu endecji, popierającego działalność militarną „Sokoła”, grupa Lindego forsowała akcję Drużyn Strzeleckich i wzięła aktywny udział w formowaniu Legionów Polskich. Kierownictwo jej miało powiązania z Narodowym Związkiem Robotników w Królestwie Polskim i po odzyskaniu niepodległości odegrało poważną rolę w szeregach Narodowej Partii Robotniczej. W tym czasie mianowano Bujalskiego ministrem zdrowia, Skoczylasa — szefem departamentu prasowego premiera, Lindego — prezesem PKO (Pocztowej Kasy Oszczędności). Najwybitniejszy z wymienionych był Linde, doskonały organizator i dużej miary działacz oświatowy ZG TSL, przywódca tarnowskiego Koła TSL w latach 1908—1918¹³⁶. Koło w okresie jego prezesury rozwinęło intensywną działalność oświatową wśród inteligencji, chłopów, rzemieślników i robotników. Stworzyło Miejską Bibliotekę im. J. Słowackiego, ekspozyturę robotniczą TSL pod nazwą Czytelni TSL im. J. Kilińskiego, liczne wypożyczalnie we wsiach i podjęło szeroką akcję odczytową¹³⁷.

¹³³ *Ibidem*, 1908, nr 45, s. 1.

¹³⁴ „Pogoń” 1908, nr 8; 1911, nr 79; 1914, nr 26, s. 3; *Spr. TSL 1910*, s. 261; *Spr. TSL 1912*, Kraków 1913, s. 83; *Sprawozdanie z czynności zarządu Koła Towarzystwa Szkoły Ludowej w Tarnowie za r. 1908* (dalej cyt.: *Spr. Koła TSL 1908*), Tarnów 1909, s. 11; *Tarnowskie Koło TSL. Sprawozdanie za r. 1911* (dalej cyt.: *Tarn. Koło TSL 1911*), Tarnów 1912, s. [2]; *Tarn. Koło TSL 1912*, Tarnów 1913, s. [2].

¹³⁵ „Pogoń”, 1908, nr 45, s. 1.

¹³⁶ *Działacze Polski „Współcześni”*, Warszawa 1928, s. 84; W. Arvay, *Legiony a społeczeństwo tarnowskie*, „Legion”, 1931, nr 7—8, s. 28; J. A. Zajac, *Praca niepodległościowa na terenie Tarnowa i obwodu*, Tarnów 1936, s. 5—20; rel. L. Skoczylasa zapisana przez autora 31 V 1958 r.

¹³⁷ *Tarn. Koło TSL 1911*, s. [2].

Na podstawie nakreślonych tendencji ideowych i działalności organizacyjnej kolejnych Zarządów można wyróżnić trzy fazy rozwoju Koła, a to: 1. lata 1898—1904, 2. lata 1905—1907, 3. lata 1908—1913. Periodyzacja powyższa znajduje odbicie w rozwoju kadrowym i materialnym Koła. I tak w pierwszym okresie wzrosła ilość członków z 143 do 154, w drugim z 147 do 375, w trzecim z 410 do 454¹³⁸, natomiast dochody w analogicznych odstępach czasu podniosły się z 693,36 kor. do 1664, 29 kor. z 2072,32 kor. do 6687,05 kor. i z 10725,41 kor. do 59474,59 kor.¹³⁹

Analiza struktury społeczno-zawodowej grupy członków tarnowskiego Koła TSL wykazuje, że skupiło ono głównie inteligencję, obok niej pewną liczbę drobnomieszczañstwa, kupców, rzemieślników i oficjalistów. W obrębie inteligencji najliczniejszą grupę tworzyło nauczycielstwo szkół średnich i podstawowych, mniejszą urzędnicy, prawnicy, lekarze i inżynierowie¹⁴⁰. Charakterystyczny jest brak przedstawicieli zamieszkałej w okolicy arystokracji i znikomy procent ziemian i księży. Pod względem pochodzenia etnicznego zwraca uwagę dość duży udział osób pochodzenia żydowskiego i sporadyczny jednostek pochodzenia czeskiego i ukraińskiego¹⁴¹. W Kole tarnowskim obok większości osób nie zaangażowanych politycznie, znaleźli się działacze lub sympatycy różnych, nie raz ostro zwalczających się kierunków politycznych, od konserwatywnej prawicy po rewolucyjną lewicę. Należeli do niego stańczycy: Marian Korytowski, Antoni Reiner, Witold Rogoyski; klerykałowie: ks. dr Józef Lubelski; przywódcy konserwatywnego kahału: Eliasch Goldhammer; narodowi demokraci różnych odcieni: Tytus Buynowski, Hubert Linde, Ludwik Skoczylas, Jerzy Bujalski; polscy demokraci: Adolf Vayhinger, Kasper Ciołkosz, Wincenty Sikora; socjaliści: Edward Rydzyński, Ignacy Schipper, Zygmunt Schützer, Maurycy Simche, a być może i późniejszy

¹³⁸ *Spr. ZG TSL od 16 czerwca 1897 do 31 kwietnia 1898 r.*, s. 24; *Spr. ZG TSL 1899*, s. 52; *Spr. ZG TSL 1900*, s. 52; *Spr. ZG TSL 1901*, s. 52—53; *Spr. ZG TSL 1902*, s. 36; *Spr. ZG TSL 1903*, s. 82—83; *Spr. TSL za r. MCMIV*, Kraków 1905, s. 6—7; *Spr. TSL 1905*, s. 16; „Głos Tarnowski”, 1907, nr 2, s. 2; „Pogoń”, 1907, nr 2, s. [1]; *Spr. TSL 1907*, Kraków 1908, s. 63; *Spr. TSL 1908*, Kraków 1909, s. 69; *Spr. TSL 1909*, Kraków 1910, s. 205; *Spr. TSL 1910*, s. 358; *Spr. TSL 1911*, Kraków 1912, s. XII; *Spr. TSL 1912*, Kraków 1913, s. 83; *Tarn. Koło TSL 1913*, Tarnów 1914, s. 49—53.

¹³⁹ *Spr. TSL 1910*, s. 110—111; *Tarn. Koło TSL 1911*, s. 25, 27; *Tarn. Koło TSL 1912*, s. 25; *Tarn. Koło TSL 1913*, Tarnów 1914, s. 34.

¹⁴⁰ „Miesięcznik Towarzystwa Szkoły Ludowej”, 1906, nr 3, s. 114—115; *Spr. Koła TSL 1908*, s. 11; *Tarn. Koło TSL 1911*, s. 35—40; *Tarn. Koło TSL 1912*, s. 35—41; *Tarn. Koło TSL 1913*, s. 49—53.

¹⁴¹ *Tarn. Koło TSL 1911*, s. 35—40.

wybitny działacz bolszewicki Karol Radek¹⁴². Przewodnią rolę w Kołach odegrały postępowo-liberalne elementy inteligenckie, związane ideowo z różnymi ugrupowaniami politycznymi, jak z polską demokracją, ruchem socjalistycznym, ludowym i narodowo-demokratycznym.

Podstawową formą działalności TSL na wsi była praca na polu czytelnictwa. Znajdowała ona wyraz w zakładaniu i prowadzeniu bezpłatnych wypożyczalni umieszczonych w jakimkolwiek zaoferowanym lokalu i czytelniami (najczęściej połączonych z wypożyczalniami), które gromadząc członków stały się ogniskami wszechstronnej pracy oświatowej¹⁴³. Na przykład w 1909 r. TSL, liczące 274 Koła, utrzymywało 254 wypożyczalnie, 1527 wypożyczalni z czytelniami, 12 czytelni, czyli na jedno Koło przypadało przeciętnie 0,92 wypożyczalni, 5,5 wypożyczalni z czytelniami, 0,047 czytelni. Największą liczbę wymienionych placówek bibliotecznych posiadały wówczas Koła: Tarnopol (121), Jarosław (50), Tarnów (44), Trembowla (43), Nowy Sącz (39), Podhajce (37), Złoczów (37), Stanisławów (33), Lwów-Kościuszki (30), Kołomyja (30), Czerniowce (27), Sambor (27), Brody (22). Jak wskazuje powyższa statystyka, działalność TSL na polu czytelnictwa przybrała znacznie większe rozmiary na wschodzie Galicji niż na zachodzie. W zachodnich regionach Galicji, gdzie zresztą tę działalność zapoczątkowano później, na czoło w rozwoju wypożyczalni i czytelni wysunęły się Koła: Tarnów, Nowy Sącz, Bochnia, Kraków (Koła Akademickie)¹⁴⁴.

W listopadzie 1908 r. powstała Biblioteka TSL im. J. Słowackiego w Tarnowie. Wspomniana instytucja starała się nabywać wszystkie dzieła mające pewne wartości naukowe, artystyczne i literackie i to łączyło ją

¹⁴² *Ibidem*, s. 35—40. Według relacji ustnej Heleny Wojtasiewiczowej, wdowy po działaczu TSL Albinie Wojtasiewicz, zapisanej przez autora w 1958 r. nie znajdującej jednak potwierdzenia w innych źródłach, Karol Radek był członkiem Koła TSL w Tarnowie.

¹⁴³ W sprawozdaniach zarówno Kół terenowych, jak Zarządu Głównego TSL do r. 1908 włącznie, wypożyczalnie książek dowolnie określano terminem bądź wypożyczalni, bądź czytelni i jedynie w wypadku dysponowania dokładnym opisem poszczególnych placówek można je zakwalifikować do odpowiedniego typu. Dopiero w sprawozdaniu za r. 1909 widzimy uporządkowaną terminologię następująco:

1. wypożyczalnia jest to placówka, udostępniająca książki i czasopisma do domu;
2. wypożyczalnia połączona z czytelnią udostępnia książki i czasopisma zarówno do domu, jak i na miejscu;
3. czytelnia jest placówką, która udostępnia książki i czasopisma wyłącznie na miejscu, posiada lokal własny lub wynajęty.

Według *Spr. TSL 1909*, s. 92—93. Por. H. Radlińska, *Zagadnienia bibliotekarstwa i czytelnictwa*, Wrocław—Warszawa 1961, s. 83.

¹⁴⁴ *Spr. TSL 1909*, s. 92.

z programami bibliotecznymi krakowskiego Towarzystwa Popierania Nauki Polskiej z 1903 r. oraz znanego ze swej postępowości Oddziału krakowskiego Towarzystwa Uniwersytetu Ludowego im. Adama Mickiewicza z 1909 r. Księgozbiór jej wzrósł w l. 1908—1913 z 2227 tomów do 7217 tomów, liczba czytelników z 253 do 10 010, liczba wypożyczonych książek z 11 800 do 99 036. Biblioteka TSL im. J. Słowackiego w Tarnowie zajęła podczas I wojny przodujące miejsce wśród galicyjskich bibliotek miejskich¹⁴⁵.

Pierwsze wypożyczalnie wiejskie założyło Tarnowskie Koło TSL w 1906¹⁴⁶. Szczególnie wysoki przyrost wymienionych placówek nastąpił w 1908 r., dzięki niestrudzonej pracy Jana Robaczewskiego i Stanisława Machalskiego, a zwłaszcza Wincentego Sikory i Huberta Lindego¹⁴⁷. Wyśiłki Lindego na polu organizacji sieci bibliotecznej przekazuje wspomnienie odnoszące się do lat 1911—1914. „Bywało niejednokrotnie, że po południu w niedzielę ... [Linde] nabrawszy książek do plecaka, szedł na piechotę do okolicznych wsi Pleśna, Lichwina, Poręby, Zawady i wielu innych, by założyć w danej wiosce u wójta czy w szkole biblioteczkę dla zaniedbanej i nieoświeconej młodzieży wiejskiej. Przykład jego udzielał się akademikom, zajęтым w sekcji oświatowej”¹⁴⁸. Liczba wypożyczalni w poszczególnych latach kształtowała się następująco: w 1906 — 3, w 1907 — 3, w 1908 — 33, w 1909 — 40, w 1910 — 41, w 1911 — 42, w 1912 — 41, w 1913 — 52. Z wymienionych 52 wypożyczalni w 1913, powstało w 1906 — 3, w 1908 — 23, w 1909 — 7, w 1911 — 1, w 1912 — 6, w 1913 — 9. Porównanie powyższych danych wskazuje na fluktuację liczby wypożyczalni w poszczególnych latach, przy czym przyrost znacznie przewyższył ubytek¹⁴⁹. Z 52 wypożyczalni Tarnowskiego Koła TSL

¹⁴⁵ O. Balzer, *W sprawie założenia bibliotek publicznych w ważniejszych miastach prowincjonalnych. Memoriał ogłoszony w imieniu Towarzystwa Nauki Polskiej we Lwowie r. 1903* [w:] tegoż, *Przygodne słowa*, Lwów 1912; *Biblioteka Miejska w Krakowie*, Kraków 1909; B. Jaśkiewicz, *Działacze biblioteczni*, [w:] *Z dziejów Miejskiej Biblioteki Publicznej im. J. Słowackiego w Tarnowie 1908—1968*, [Tarnów 1970], s. 119—147; tegoż, *Miejska Biblioteka w Tarnowie do roku 1918*, [w:] *Z dziejów Miejskiej Biblioteki Publicznej im. J. Słowackiego w Tarnowie 1908—1968*, s. 23—64.

¹⁴⁶ W 1906 r. Tarnowskie Koło TSL założyło wypożyczalnie we wsiach: Woli Rzędzińskiej i Zbylitowskiej Górze pod Tarnowem i Gwoźdźcu koło Zakliczyna. W chwili założenia powyższych wypożyczalni działały w powiecie tarnowskim dwie czytelnie Kół krakowskich: Koło VII w Mikołajowicach i IV w Mszanie Opaczej. *Spr. TSL 1906*, Kraków 1907, s. 45; *Tarn. Koło TSL 1911*, s. 9.

¹⁴⁷ „Pogoń”, 1908, nr 21, s. 4.

¹⁴⁸ Legun, *Kilka wspomnień o śp. Hubercie Linden*, „Praca”, 1926, nr 11—12, s. 3.

¹⁴⁹ *Spr. TSL 1907*, Kraków 1908, s. 63; *Spr. TSL 1908*, s. 66—69; *Spr. TSL 1909*, s. 180; *Tarn. Koło TSL 1912*, s. 12—17.

istniejących w 1913 r. 44 wypadało na powiat tarnowski, 4 — dąbrowski, brzeski — 2, po 1 na grzybowski i pilzneński. Wśród kierowników większość, bo ponad połowę tworzyli nauczyciele (28), drugą grupę — chłopci (12), z kolei naczelnicy gmin (4), studenci (3) oraz 1 dróżnik, dzierżawca sklepu, ksiądz, organista i sekretarz gminy. Zwraca uwagę fakt, że w gronie kierowników wypożyczalni znaleźli się — obok dawnych kierowników czytelni TOL, jak Franciszek Ferek, Jan Jaracz, Władysław Regiec, Ignacy Wilka — chłopscy działacze ludowi, naczelnicy gmin: Jan Myjkowski z Lichwina i poseł Filip Włodek z Łękawicy¹⁵⁰.

Księgozbiór dla wypożyczalni zakupywało Koło Tarnowskie, podobnie jak inne Koła, głównie w Centralnej Składnicy Książek Czytelnianych TSL w Krakowie¹⁵¹. W latach 1911-1913 wzrosła liczba wypożyczalni wiejskich z 42 do 52, księgozbiór zaś z 4014 tomów do 5558; przeciętna liczba książek przypadająca na 1 wypożyczalnię wiejską — z około 96 tomów do ok. 107¹⁵². W 1911 stan czytelnictwa w wypożyczalniach wiejskich przedstawiał się następująco: z 4014 tomów korzystało 1006 czytelników, czyli na 1 czytelnika przypadało rocznie przeciętnie 10 tomów. Różnie układała się proporcja wielkości księgozbioru do liczby czytelników i przeczytanych tomów. I tak np. w 1911 w Lichwinie księgozbiór liczył 89 tomów, czytelników — 6, wypożyczeń — 28 tomów, gdy analogiczne dane wynosiły: w Lisiej Górze 95 — 65 — 963, w Łęgu pod Partynią 100 — 30 — 255, w Świerczkowie 78 — 30 — 320, w Woli Rzędzińskiej 200 — 50 — 2240, w Zaczarniu 167 — 43 — 1129, w Zbylitowskiej Górze 129 — 77 — 2400. W 1911 na 42 wypożyczalnie wiejskie mieściło się: 18 w szkołach, 15 w domach lub mieszkaniach kierowników wypożyczalni, 5 w budynkach gminnych, 4 w lokalach Kółek Rolniczych. Wypożyczalnie były otwarte codziennie (Karwodrza, Łukowa, Rygllice); 3 razy w tygodniu (Kowalowa), 2 razy w tygodniu (Pogórska Wola, Śmigno), najczęściej raz w tygodniu — przeważnie w niedzielę (Buchcice, Jastrząbka Nowa, Jastrzębia, Lubinka, Łęk pod Partyniem, Łękawica, Pawezów, Poreba Radlna, Rzędzin, Rzuchowa, Szczepanowice, Zaczarnie) lub tylko w zimie (Nowodworze, Zawada, Wierzchosławice)¹⁵³. Księgozbiór poszczególnych placówek w l. 1911-1913 wahał się od kilkudziesięciu do stu kilkudziesięciu tomów, wyjątkowo przekraczał 200. Rozwój czytelnictwa zależał od następujących czynników: zaangażowania społecznych kierowników danych placówek, liczby dni otwarcia wypożyczalni i miejscowych warunków. Należy podkreślić szczególnie wysoki procent przeczytanych książek, przypadają-

¹⁵⁰ *Tarn. Koło TSL 1913*, s. 16—21.

¹⁵¹ *Spr. TSL 1908*, s. 13.

¹⁵² *Tarn. Koło TSL 1911, 1912*, s. 8; *Tarn. Koło TSL 1913*, s. 16—21.

¹⁵³ *Tarn. Koło TSL 1911*, s. 8—13; *Tarn. Koło TSL 1912*, s. 12—17.

cych na 1 czytelnika w ciągu roku. Zgodnie z ogólną tendencją rozwoju czytelnictwa, zaznaczającą się od r. 1908, podobnie jak inne Koła w Galicji również Koło Tarnowskie zamieniało swoje wypożyczalnie na wypożyczalnio-czytelnie, a nawet organizowało osobne czytelnie¹⁵⁴. W latach 1911-1913 istnieją czytelnie przy wypożyczalniach w: Dąbrówce Infulackiej, Gromniku, Jastrzębi, Klikowej, Lichwinie, Lubince, Łukowej, Miesznej Szlacheckiej. Do podstawowych form pracy czytelnictwa należało czytanie książek i czasopism, jak również rozwijanie działalności odczytowej.

Na profil księgozbioru wypożyczalni rzucają światło tytuły książek czytanych głośno w czytelniach: w Dąbrówce Infulackiej, Lichwinie, Lubince, Świerczkowie, Zaczarniu. Reprezentowały je utwory literatury pięknej: *Ojciec zadżumionych* J. Słowackiego; *Trylogia*, *Krzyżacy* H. Sienkiewicza; wspomnienia historyczne: *Ucieczka z Syberii* Rufina Piotrowskiego; dzieła popularnonaukowe z zakresu wiedzy historyczno-politycznej: *Kościuszko*, *Historia Polski*; J. A. Sierpniaka (K. Wróblewskiego) *Rządy niemieckie w Galicji*; i z zakresu wiedzy praktycznej *O chowie bydła i trzody*; K. Prószyńskiego *Jak się żywimy*. Czytelnie wiejskie otrzymywały zarówno fachowe pisma rolnicze („Bartnik Postępowy”, „Okólnik Rybacki”, „Poradnik Ogrodniczy”, „Przewodnik Ogrodniczy”), jak i społeczno-polityczne i oświatowe („Nowy Dzwonek”, „Pogoń”, „Ojczyzna”). Głośne czytanie — szczególnie na wsiach — posiadało duże znaczenie, gdyż przyczyniło się do podniesienia poziomu umysłowego osób nie posiadających umiejętności czytania i w ten sposób rozpowszechniało czytelnictwo. Największą popularnością wśród wiejskich czytelników w Tarnowskim cieszyły się książki o tematyce historycznej i rolniczej (Łęg pod Partyniem, Nowodworze, Pogórska Wola, Trzemesna). Stałą troską placówek była konieczność zmiany zaczytanych książek i uzupełnienie zaginionych (od 1908 do 1913 r. uległo temu losowi około 500 książek)¹⁵⁵. W 1913 r. ożywiła się działalność Tarnowskiego Koła TSL na polu czytelniczym. Wówczas Koło zorganizowało 9 nowych wypożyczalni, zaopatrzonych w 798 woluminów, również rozdzieliło między 34 wypożyczalnie 1470 tomów. Dalej przeprowadziło kontrolę i analizę placówek bibliotecznych, w następstwie czego zastąpiono niektórych kierowników gorzej pracujących nowymi. Ponadto rozdano setki broszur, śpiewników i kalendarzy TSL. Placówki biblioteczne w tymże roku mogły się poszczycić osiągnięciem 2000 czytelników, co oznaczało poważny dorobek w ruchu czytelniczym¹⁵⁶. Trzeba zaznaczyć, że wielką

¹⁵⁴ *Spr. TSL 1908*, s. 37—38.

¹⁵⁵ *Tarn. Koło TSL 1911*, s. 8—13; *Tarn. Koło TSL 1912*, s. 12—17; *Tarn. Koło TSL 1913*, s. 8—15.

¹⁵⁶ *Tarn. Koło TSL 1913*, s. 8—9.

podporą dla działalności odczytowej TSL były czytelnie. Koło tarnowskie dopiero później zapoczątkowało akcję odczytową i to na mniejszą skalę niż pozostałe placówki w Galicji zachodniej¹⁵⁷. Inicjatorem wspomnianej akcji był Kasper Ciołkosz, członek Zarządu Koła TSL, organizator i prezes miejscowego Polskiego Towarzystwa Demokratycznego. Dnia 28 I 1906 r. zachęcił on Koło do podjęcia uchwały o organizowaniu bezpłatnych odczytów na przedmieściach Tarnowa i po wsiach, a w roku następnym włączył analogiczny postulat do programu PTD¹⁵⁸.

Zagadnieniom akcji odczytowej wiele uwagi poświęcił zjazd delegatów tarnowskiego Związku Okręgowego (1908 r.)¹⁵⁹. Bodźcem do jej rozszerzenia stały się wydarzenia roku 1912, które zadokumentowały znaczenie narodowego uświadomienia mas ludowych dla wyzwolénicznych sukcesów narodów bałkańskich, jak również wzmagające się w roku następnym wojenne nastroje i związane z nimi rozwój organizacji wojskowych w Galicji. Te wypadki zdeorganizowały planową działalność Koła Akademickiego TSL w Krakowie, a równocześnie przyczyniły się do ożywienia działalności sekcji odczytowej w Tarnowie, której większość członków była akademikami. Wskazuje to na zaabsorbowanie aktywniejszego odłamu studentów działalnością społeczno-polityczną, militarną i oświatową w stronach rodzinnych. Przykładem tych przemian może być Tarnów, gdzie właśnie w tym czasie młodzież akademicka tworzy liczną i czynną grupę, dynamicznie oddziałującą na inne ośrodki Galicji. Dnia 27 IX 1913 r., w przededniu odbywającego się tu Walnego Zjazdu TSL, akademicy tarnowscy wraz z Akademickim Kołem TSL w Krakowie i Kołem TSL im. S. Wyspiańskiego we Lwowie zorganizowali w Tarnowie II Zjazd Oświatowy Młodzieży. Na porządku dziennym znalazły się następujące referaty: *Obywatelskie wychowanie jako zagadnienie pracy oświatowej* (Jan Błoński); *Praca oświatowa wśród robotników*, *Stosunek TSL do prac militarnych na wsi* (Andrzej Bystron)¹⁶⁰. Zjazd wysunął szereg programowych wytycznych, zmierzających do upolitycznienia TSL w obliczu zbliżającej się wojny, i do intensyfikacji form jego oddziaływania, które następnie zostały spopularyzowane we wnikliwej rozprawie publicystycznej Jana Bystronia pt. *Polityczny program oświatowy*. Wydzwięk społeczno-polityczny wyrażały postulaty

¹⁵⁷ *Spr. TSL 1907*, s. 60—63.

¹⁵⁸ *Polskie Towarzystwo Demokratyczne*, „Głos Tarnowski”, 1907, nr 25, s. 3; A. Piszowa, *Otwarcie biblioteki TSL im. J. Stowackiego w Tarnowie*, „Pogoń”, 1908, nr 45, s. 1.

¹⁵⁹ *Zjazd delegatów tarnowskiego Zw. Okr. TSL*, „Przewodnik Oświatowy”, 1909, nr 6, s. 232—234.

¹⁶⁰ *Sprawozdanie Akademickiego Koła TSL w Krakowie za r. 1913*, Kraków 1914, s. [57] — 58.

objęcia działalnością oświatową klasy robotniczej i pozyskiwania mas chłopskich dla idei niepodległości Polski przez:

1. zwalczanie analfabetyzmu;
2. rozwijanie świadomości politycznej;
3. popieranie tendencji gospodarczych chłopą;
4. wciąganie młodzieży do organizacji militarynych.

Najważniejsze wśród szeregu wytycznych odnoszących się do akcji odczytowej zawierały żądania zastąpienia dotąd kultywowanej tematyki historycznej i literackiej — aktualną polityczną i gospodarczą, zakładania bibliotek dla prelegentów, organizowania dla nich kursów, również zamiast gotowych odczytów drukowania jedynie materiałów zawierających tezy i literaturę oraz dogłębnej znajomości przez prelegentów wykładanych zagadnień i ustnego przekazywania ich słuchaczom. Zjazd określił rolę TSL w ówczesnej rzeczywistości galicyjskiej i zacieśnił więzy braterstwa między rzeszami czynnej młodzieży na niwie oświatowej, przybyłej nie tylko ze Lwowa i Krakowa, ale także z licznych prowincjonalnych miast i miasteczek¹⁶¹. Skonsolidował też szeregi tarnowskiej młodzieży akademickiej, która za kilkanaście dni, 1 X 1913, zorganizowała Czytelnię Akademicką przy tarnowskim Kole TSL, nastawioną na pomoc koleżeńską w studiach prawniczych¹⁶².

Ponieważ Tarnów był ośrodkiem, z którego promieniowały nowe prądy w ruchu odczytowym, dlatego istotnym zagadnieniem jest przesłedzenie odbicia tychże w pracy Tarnowskiego Koła TSL. Działalność odczytowa wymienionego Koła rozwijała się w r. 1913 w trzech kierunkach:

1. uświadomienia polityczno-narodowego, szerzenia znajomości praw i obowiązków obywatelskich;
2. podniesienia ekonomicznego mas ludowych;
3. propagowania organizacji militarynych.

Celem pogłębienia wiedzy prelegentów zorganizowano dla nich kursy, biblioteki i zebrania. Tematyka kursów objęła zagadnienia polityczno-społeczne, prawne i ekonomiczne. Do wykładowców należeli: Juliusz Górecki (*Dzieje emigracji polskiej, Sprawa polska w jej całokształcie*); Jan Kapalka (*O produkcji*); Stanisław Machalski (*Zasadnicze podstawy ekonomii politycznej; Konstytucja angielska; Niektóre zagadnienia ekonomiczne; Polityczne prawo austriackie*) i Włodzimierz Sekunda. Biblioteka prelegentów gromadziła literaturę społeczno-polityczną i ekonomiczną. Prelegenci uczestniczyli w zebraniach sekcji czytelniczo-odczytowej, których odbyło się 35. Poszczególne z nich były poświęcone

¹⁶¹ *Ibidem*, s. 1—16, 20—22, 25—27, 58—59.

¹⁶² *Tarn. Koło TSL 1913*, s. 32.

pogłębianiu wiedzy, zapoznaniu się z nowymi metodami pracy i lokalnymi stosunkami w pewnych miejscowościach czy też sprawom administracyjnym. Prócz opieki nad czytelnictwem, organizowania odczytów sekcja czytelniano-odczytowa uruchomiła bezpłatne kursy dla analfabetów w następujących wsiach powiatu tarnowskiego: w Jastrzębce Nowej, Koszycach Wielkich, Kowalowej i Skrzyszowie, a nawet sięgnięto daleko poza granice Galicji, zakładając bibliotekę w miejscowości Zenicy w Buśni. Członkowie sekcji zazwyczaj łączyli lustrację czytelni i wypożyczalni wiejskich z wygłaszaniem odczytów i pogadarek, których przeciętnie na 100 wyjazdów wypadało 84. Częste wyjazdy członków sekcji pozwalały im poznać potrzeby i stosunki lokalne poszczególnych wsi, ożywiały pracę TSL i zbliżały go do środowiska chłopskiego. Ponadto we wszystkich prawie miejscowościach, znajdujących się w orbicie wpływów Koła tarnowskiego, działali delegaci, wyznaczeni przez sekcję¹⁶³.

Prelegenci rekrutowali się początkowo z przedstawicieli różnych zawodów, od chłopów po nauczycieli, w późniejszym czasie przeważała młodzież akademicka¹⁶⁴. W 1913 r. wśród wyróżniających się prelegentów spotykamy organizatorów Związku Walki Czynnej i Związku Strzeleckiego: Juliusza Góreckiego, Władysława Dziadosza, Józefa Kormanana, Franciszka Stylińskiego¹⁶⁵, a obok nich Jana Kapałkę, Walentego Markiewicza, Teofila Neya, Jana Robaczowskiego, Leopolda Wąsowicza¹⁶⁶. Najwybitniejszą rolę w rozwoju działalności odczytowej odegrał Mieczysław Langner, przewodniczący sekcji czytelniano-odczytowej, brat założyciela Drużyny Strzeleckiej Władysława Złoma-Langnera, późniejszego generała WP. Mieczysław Langner nakreślił społeczno-polityczne cele działalności oświatowej w środowisku wiejskim, o czym świadczą jego odczyty, np.: *Praca oświatowa jako droga do polityczno-ekonomicznego odrodzenia wsi polskiej* czy też *Samodzielność państwowa jako życiowy postulat ludu polskiego*¹⁶⁷.

Analiza społecznego odbioru przekazywanych w odczytach treści wskazuje, że największą popularnością cieszyła się problematyka, dotycząca niepodległościowych wysiłków w czasie porozbiorowym. Na przykład odczyty o dziejach polskich na przestrzeni ostatnich stu lat, a to o księciu Józefie Poniatowskim, a szczególnie o powstaniu styczniowym, gromadziły od kilkudziesięciu do kilkuset słuchaczy, gdy tymczasem inne

¹⁶³ *Ibidem*, s. 6—9.

¹⁶⁴ *Tarn. Koło TSL 1911*, s. 7—8; *Tarn. Koło TSL 1912*, s. 6—15.

¹⁶⁵ W. Dziadosz, *Z górnych dni przedwojennego Tarnowa. Dwadzieścia lat Związku Walki Czynnej i Związku Strzeleckiego w Tarnowie*, „Legion”, 1931, nr 7—8, s. 21.

¹⁶⁶ *Tarn. Koło TSL 1913*, s. 9—15.

¹⁶⁷ *Ibidem*, s. 13, 15; J. A. Zając, *op. cit.*, s. 10.

(o celach TSL) za ledwie kilkunastu¹⁶⁸. M. Langner zaznaczył militarny aspekt działalności oświatowej TSL w apelu, wzywającym społeczeństwo w imię patriotyzmu do ofiarowania książek wypożyczalniom wiejskim. Apel głosił m. in.: „Nie skąpcie wiedzy siermiężnej braci, — uświadomiony chłop, gdy ruszy z bronią na święty bóg o nieprzedawnione prawa Narodu, na polu chwały zda rachunek z długów wobec Was zaciągniętych. Składajcie dary na tak wzniosły cel w bibliotece TSL im. Słowackiego lub w Sekcji Odczytowej codziennie między godziną 11 a 12 przed południem”¹⁶⁹. Wymienione czynniki tworzyły sprzyjające warunki do pracy militarnej na wsi. Mózgiem i sercem tej akcji było właśnie wspomniane grono ofiarnych, młodych prelegentów, a kuźnicami — czytelnice TSL. I tak np.: w miejscowej czytelnicy TSL „na Górcze” w Dąbrówce Tuchowskiej gromadzili się członkowie Drużyny Bartoszewej, następnie Drużyny Strzeleckiej. Tam się odbywały odczyty i niepodległościowe pogadanki, przedstawienia i festyny. Dochód z organizowanych imprez dzielono na cele Czytelni, Drużyny oraz na fundusz budowy Domu Ludowego. Prężnie rozwijająca się Drużyna Strzelecka z Dąbrówki Tuchowskiej rozszerzyła swoje wpływy i zorganizowała filie lub samodzielne drużyny w Burzynie, Jodłówce, Siedliskach (przysiółek Zabiele), Rzepienniku, Tuchowie (przedmieście Kotowe). W Ryglicach założycielem i komendantem Drużyny Strzeleckiej był Romuald Reichelt, naczelnik poczty, inicjator ekspozytury Tarnowskiego Koła TSL w Ryglicach, twórca organizacji społeczno-politycznej pocztowców w Galicji. Również pod wpływem prelegentów TSL umacniała się działalność Drużyn Strzeleckich w takich miejscowościach, jak: Zbylitowska Góra, Koszyce Wielkie, Wierzchosławice, Lisia Góra, Zaczarnie¹⁷⁰. Z kolei młodzież rzemieślnicza i robotnicza, zrzeszona w TSL im. J. Kilińskiego w Tarnowie, uformowała XVI Drużynę Strzelecką, która po wybuchu I wojny światowej weszła w skład Legionów Polskich¹⁷¹.

Należy stwierdzić, że Tarnowskie Towarzystwo Oświaty Ludowej rozwijało czytelnictwo i odegrało istotną rolę w budzeniu poczucia narodowego mas, natomiast przez ideowy charakter popularyzowanych dziełek hamowało i utrudniało rozwój ich świadomości klasowej.

Koło Tarnowskie Towarzystwa Szkoły Ludowej rozwinęło szeroką działalność na polu oświaty pozaszkolnej, stworzyło trwałe instytucje kulturalne, poparło chłopskie aspiracje polityczne i gospodarcze i przyniosło do środowisk chłopskich dążenia narodowo-wyzwoleńcze.

¹⁶⁸ *Tarn. Koło TSL 1913*, s. 9—15.

¹⁶⁹ „Pogoń”, 1914, nr 19, s. 4.

¹⁷⁰ J. A. Zając, *op. cit.*, s. 19—20, 23—27.

¹⁷¹ *Ibidem*.

Бронислав Яськевич

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОСВЕТИТЕЛЬНЫХ ОБЩЕСТВ В ТАРНУВЕ В ГОДЫ ГАЛИЦИЙСКОЙ АВТОНОМИИ

Содержание

Уже с половины XIX в. в Галиции и на других польских землях были попытки, предпринимаемые интеллигенцией связанной с народно-освободительным движением, распространения просвещения, вне школ, путем приобщения к чтению книг и организации лекций.

В Галиции этого рода попытки предпринимались Обществом им. Клавдии Потоцкой (около 1860 г.), Львовским народно-просветительным обществом (1867), Краковским обществом любителей просвещения (1868), Народным обществом труда и просвещения (1878), Познанским народно-просветительным обществом (1872) и Обществом народных читален (1880), в Королевстве Польском — Союзом сынов Отчизны (около 1875).

В 1881 г. писатель Юзеф Игнацы Крашевски основал во Львове общество Мать Польша и под его влиянием, в среде либеральных интеллигентов образовалось вскоре в Галиции много региональных народно-просветительных обществ. Из вышеупомянутых больше всех просуществовали общества: краковское, львовское и тарнувское.

В 1892 г., по инициативе кругов молодежи объединенной в тайных организациях народно-освободительного движения, возникло по образцу чешской Матицы школьной польское Общество народной школы, которое возглавил поэт Адам Аснык. В противопоставление постоянно существующим Народно-просветительным обществам, Общество народной школы стало динамической просветительской организацией, которая развернула широкую деятельность, равным образом в школах, как и внешкольную.

В 1882 г. прогрессивные деятели в Тарнуве организовали Народно-просветительное общество, которое содействовало чтению книг и проводило просветительную работу среди крестьян, мелкой буржуазии и городского пролетариата.

В 1898 г. возник в Тарнуве Кружок Общества народной школы, который организовал доклады, открывал читальни и библиотеки. Тарнувский Кружок Общества народной школы вдохновлял и согласовывал деятельность Общества народной школы на значительных пространствах западной Галиции.

Под влиянием балканских событий 1912 г. тарнувский Кружок Общества народной школы усилил просветительную работу в деревенской среде. Обучающаяся молодежь в Тарнуве поддержала в то время общественные и экономические требования крестьян и перенесла на деревенскую почву деятельность связанную с национально-освободительным движением, военной организацией, а также влияла в том же духе и на другие молодежные центры Общества народной школы в Галиции.

Перевела Ксения Клэша

BRONISŁAW JAŚKIEWICZ

ACTIVITIES OF EDUCATION ASSOCIATIONS IN TARNÓW
IN THE PERIOD OF GALICIAN AUTONOMY

Summary

Attempts to spreading extra-mural education by popularizing reading and by lectures were as early as the 1850's undertaken in Galicia and other Polish districts by intellectuals linked with the national liberation movement. These works were carried out by the Stowarzyszenie im. Klaudii Potockiej (Claudia Potocka Association) about 1860, Lwowskie Towarzystwo Oświaty Ludowej (Lwów Society of People's Education) — 1867, Krakowskie Towarzystwo Przyjaciół Oświaty (Cracow Society of Friends of Education) — 1868, Towarzystwo Ludowe Pracy i Oświaty (People's Society of Work and Education) — 1878, in the Poznańskie Towarzystwo Oświaty Ludowej (Poznań Society of People's Education) — 1872, Towarzystwo Czytelń Ludowych (People's Reading-Rooms Society) — 1880, and in the Kingdom of Poland Związek Synów Ojczyzny (Sons of the Polish Union) — ca. 1875.

Józef Ignacy Kraszewski, a writer, founded the Macierz Polska (Polish Motherland) in Lwów, in 1881. Under its influence, circles of liberal intellectuals later organized in Galicia numerous regional People's Education Societies. Of these the Cracow, Lwów and Tarnów societies survived the longest. The year 1892 witnessed the establishment of the Towarzystwo Szkoły Ludowej (Polish Association of People's Schools) patterned on the Czech Matica Školska, initiated by young men grouped in clandestine independence organizations and led by the poet Adam Asnyk. By contrast with other, societies concerned with folk education, the Association of People's Schools (APS) became a dynamic educational body, organizing extensive school and extra-mural activities.

Progressive Tarnów activists organized in 1882 the Towarzystwo Oświaty Ludowej (People's Education Society) which initiated reading and education activities among peasants, the lower middle classes and the urban proletariat.

The Koło Towarzystwa Oświaty Ludowej (Circle of the People's Education Society) was established in Tarnów in 1898. Its program included lectures, the organization of libraries and reading rooms. This Society inspired and coordinated the works of the APS on considerable areas of West Galicia. Influenced by the Balkan incidents in 1912, the Tarnów Circle of the APS intensified its education activities in rural areas. Tarnów students supported current peasant social and economic aspirations, implanted into rural areas military and independence activities and influenced — as regards these matters — other APS youth centres in Galicia.

Translated by Jan Rudzki